

ქართულას ისტორიის ჰირველ-და- წყება.

ქართულთ სვე და იმათ მოსასდგრე ტომთ ცნოგრება უძველესის დროდამ აღწერილია ქართულს მატინეში, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ ქართლის-ცნოგრებად. რა შთაბრძნობს აქეთ იმათ, ჰირველად ხად ქონიათ ცნოგრება, რა გსით უმგზავრნით ვიდრე ივინი დაქმნაგზობდნენ იქ, სადაც შემდეგ იმათ ვპოვებობთ, ვისთან რა ბრძოლა ქონიათ, რა გვარად და რა სასდგრებში დაფუძნებულან, როგორ გავრცელებულან, ერთმანეთში და უცხო ტომებთან რა დამოკიდებულება ქონიათ, ყოველსვე ამას ისეთის დაწვრილებით მოკვითსრობს ქართლის-ცნოგრება, რომ გგონიათ, ვისაც ეს ამბები უწერია, ის ან თვითონ ყოფილა იმათი მხსველი, ან ქონია იმას მსედველობაში ყოველივე საქმის გარემოება. ქართლის-ცნოგრების გამოკვლევით, სომეხნი, ქართველნი, რასელნი და მოვავსელნი, ქურთნი და ლეკნი, მეგრელნი და კავკასიელნი არიან ერხის შტოდამ წარმომდგარნი. იმათ წინა-პირად ქართლის-ცნოგრება უჩვენებს თარგამოსს. თარგამოსი ყოფილა შვილი თარშის; ის შეადგენდა მეოთხე თაობას იაფეტისას და მესუთეს ჩოქასს. თარგამოსის ვაჟი-შვილებში განსაკუთრებით სასელ-ვანთქმულან: ჭახსი, ანუ ჭიკი, სომხების წინა-პირი, ქართლსი, ბარდოსი, მოვავსი, ლეკოსი, ჭეროსი, კავკასი და ეგროსი. მოსეს თქმულებით. იატეტს უშობნია გომერი, მგოგი, მადაი, იოვანი, თუბალი, მესქი და თირასი; ამათში გომერს უშობნია ასკენასი, რიფატი და თოგორმა ანუ ჩეკი თარგამოსი 1). ჰირველი ადგილ-სადგომი თარგამოსისა

1) დაბადება, თავი X, მუს. 2 და 3.

ყოფილა ბაზილარი. შემდეგ გოდოლის აშენებისა ბაზილარში, ნებროთის დროს, და შემდეგ ენების შერევისა, თარგამოსი თავისის შთამომავლობით დასასლებულა ანარატსა და ძისის შუა, აქ იმისი სასლობა კერ მოთავსებულა, და ამისთვის გავრცელებულა იმ ადგილებში, რომელთაც სასლვრებად ქმნიათ: აღმოსავლეთით ზღვა გურგანისა, აწ გილანისა, დასავლეთით — ზონტის ზღვა, ჩუენის დროის შავი-ზღვა, სამსრეთით — მთა ორეთისა, ქუროების ქვეყანაში, რომელიც მდიანს უძხერს, ჩრდილოეთით — მთა კაკასიისა, იალბუხისპარსეთისა». უფროსი თარგამოსის შვილებში ყოფილა ჭაოსი და როდესაც ესენი მამს გაუყრია, ჭაოსისთვის საუფრთხლოში თავისი ადგილ-სადგომი მიუტია, უკეთესი ყველა მსარებაში, ესე იგი ანარატსა და ძისის შუა. დანაშთენის ძმების სასლვრები ქართლის-ცხოვრებაში დაწვრილებით არის აღწერილი. თარგამოსელთ მთავარი ყოფილა ჭაოსი. ყველა რვა ძმის ბძანებლობდა გმირი ნებროთი, რომელიც მოსეს სიტყვით იყო ხამის შთამომავალი, აღდევულთ მატინის გამოკვლევი თ ბელი ანუ ბელუხი, ასსირიის საშეთოს დამფუძნებელი 1) ქართლის-ცხოვრების თქმულებით წინა-პარი ხარსთა 2) და პირველი მეფე ყოვლისა ქვეყნისა. თავდა პირველად თარგამოსელნი მსახურობდნენ და ჭმონებდნენ ნებროთს. შემდეგ როდესაც იგინი გამრავლდნენ და გამრეულდნენ, ჭაოსის რჩევით, იმათ ნებროთის ბრძოლას აუტესეს და სძლიეს. ამით ასრულეს ქართლის-ცხოვრება რვა ძმით ამავეს და შემდეგ მიჩეობს სელს თვით ქართველთ ცხოვრებას. როგორათაც ქართლის-ცხოვრებიდამ სჩანს თარგამოსი თავისი შთამომავლობით გადმოსასლებულა სამსრეთით; ჭიავანელნი ანუ სომეხნი დამყარებულან სამსრეთად, ქართლოხიანნი — ჩრდილო მსარეში. იმათის ადგილ-სადგომის სასლვრები შეიცავდა მთელს სივრცეს კაკასიით. ანარატამდე, შუის ზღვით კასპიის ზღვამდე. ჩრდილო მსარე კაკასიისა კასიანი უდაბური ყოფილა. გუგის დროს თარგამოსს ეს მსარე დაუშვიდრების კაკასიისთვის და ლეკოსისთვის; ჭმათი შვილები

1) დაბადება X, 6 - 8. *Dubois de Montpeyeteuz, Voyage autour du Caucase t. II, p. 15, n. 1.*

2) *Hist. de la Geor. J. I. p. 26.*

შემდეგ დასასლბეულან უმადლეს ადგილებში, რომელთაც დაჭრქმეკია მურობეკეთი და სოხანიქეთი. ჯერ ოსები და ჩერქესები არა სხანან. ამ მხრით საქართველოს გზად ყოფილა სლვის-კარი ანუ დარბანდი და არაგვის ანუ დარბანის-კარი. საქართველო თავისის ნაწილებით ამ დროს შეიცავდა: კასეთს, ჭყრეთს, ჯავახეთს, ქართლს, რომელიც არა-გვიდამ და არმანადამ მოყოლებული ვიდრე ტაშის-კარამდე იწოდებო-და სედა-სოფელად, «ჩვენ დროს ვი, ამოხს მატინე ის იწოდება ში-და-ქართლად.» უმთავრეს მდინარეებსე და მაგარს ადგილებში იმ დროსეე აშენებულა ქალაქები და სიმაგრეები, ესე იგი: არმანო, მცხეთა, უფლის-ცინე, ურბნისი, კასპი, ჭყრეთი, სოხანთა, არბის-ცინე, ბოსტან-ქალაქი, წუნდა, ქაჯთა-ქალაქი. — ქართლს და ეგრისს შუა საზღვრად ყოფილა მთა, რომელსაც ქართლის-ცხოვრება უწოდებს «მცირე-მთად. შემდეგ ღისად.» კერისი ესეურ-მდინარეს ქვემოდ მკელადეე სჭერათ ბერძნებს, ასე რომ თვით ფარნაოზ მეფის დროს ადგილობრივთ მცხო-ვრებთ უარ-ყოფა გამოეცხადებათ ბერძნების წინააღმდეგობასე. თარ-გამოსის შთამომავალი ყოფილან გიორგი და მრავალ-ჯამ თურმე ცოცხლობდენ. თვით თარგამოსს უცოცხლია 600 წელი. უფროსი ქართლისიდეში დანაშთით ბძანებლობდა, იჯდა მცხეთის ქალაქში და იწოდებოდა მამა-სასლისად. მამა-სასლისის სელ-ქვეითნი გამორჩინილნი შირნი იწოდებოდენ თავადებად. მამასასლისი განაგებდა ყოველსეე საქმეს, უშირველსობდა ბრძოლასა, შუა-მდგომელობდა და ამშვილებდ ქართლისიდეებს ურთაერთს განსეთქილობასა. ამ დროს, როგორათაც სხანან, ქართველები ცხოვრობდენ გლეხებსი, მიწურს სასლებში და ქვით ნაშენს სიმაგრეებში; კაცი-სანი იმათ ქვითკირის სმარება არა სცო-დნით: ეს სელოვება უსწავლიათ სმარსელის ერისთავის. არდამისეგან. ამ დროს ქართველები სნეობით დაბლა მდგარან: ქართლის-სცხოვრების თქმით, ალექსანდრე-მაკედონელმა მე III სეუე. ქრისტეს წინ, ქართლში შქსეუდრა დაიდ საზიზღარს ჩეუელებს: ისინი ნათესაობას თურმე არ მისდევდენ, იეენენ გარეკილინი, საჭმულად სმარობდენ ყოველსეე სულ-დგომელს, თვით ადამიანის მოკრსა; თაყვანს სცემდენ მესეს, მოვარეს, კასეკლავთა და ნივთიერთ და შირეუტეკოს. თაყვად-შირეკლად ქართვე-ლების ესე ყოფილა სამსურა, შემდეგ, რომელსაც მრავალი უცხო ტო-

მი შემოსულს საქართველოში, იმათ დაუტოვებიათ სომხური და ამ უცხო ტომთ ქსობადი წარმოდგენა ქართული ენა; სასულდობრ ქართული ენა შემდგარა სომხურიდამ, საზარელიდამ, სირიულიდამ, ქალდეულიდამ, ებრაულიდამ და ბერძნულიდამ. ქართლის-ცხოვრება მოგვიტოს-რობს ზოგიერთ უცხო-ტომთ დასახლებას საქართველოში, ძაჯალ. ებრაელებისა ნაბუქოდონოსონის ტყვეობის შემდეგ, თურქებისა სპარსეთის მეფის კიროსის დროს და სს. თარგამოსთ ტომთ, ესე იგი, ჭიხონიანთ, ქართლსიანთ და კავკასიელთ კაი-სანი ურთიერთი კავშირი არ შეუწყვეტიათ. ისინი ერთი მეორეს თურმე შემწიებას აძლევენ და ერთად ებრძოდნენ მტერს. იმათნი საზოგადო მტერნი ყოფილან საზარნი, რომელნიც კავკასიის ჩრდილო-მხარეს ბინდრობდნენ, და ნებროთიდნი ასე სპარსნი. განსაკუთრებით იმათთვის საშიშნი ყოფილან ნებროთიდნი. ბრძოლა ამათან თითქმის შეუწყვეტილი იყო. ისინი არ თუ ცდილობდნენ თარგამოსთ დამარცხებას; თვით საკუთარი სარწმუნოებაც ნდომებიათ გავერცელებინათ იმათში, ესე იგი ტრანსლის თავანისტემა, და საკუთარი სასულდოწიფო წესი. სამსჯე ამ სჯანში იმათ, როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, წარმატება აღმოუჩინათ.

აი ქართლის-ცხოვრების თქმულება შემოკლებით საქართველოს დასაწყისზე. ეს დასაწყისი ჩვენს მატრიანეში იმ-გვარეგა როგორცაღ უცხო ტომთ თქმულებანი წარმოგვიდგინენ. ვეროპის განვითარებულთ მეცნიერთ შეუნიშნავთ, რომ არც ერთმა ტომმა არ იცის თავისი შთამომავლობა და ყველა მოთსრობა პირველ-საუკუნეებზე უღაპარია 1). ეს ასეც უნდა იყოს. ყოველივე ამ-გვარი თქმულება დაფუძნებულია ზეპირ-სიტყვაობაზე. ამ თქმულებას ერთი შთამომავლობა გადასცემს მეორეს, მეორე—მესამეს და სს. დროს განმავლობაში ის იცვლება, ბნელის ფარდით იმოსება. პირველ-დასკნილი საზოგადოება გონებით და ცოდნით დაბალს სარისსზე დგას. უძველესი მდგომარეობა ამ საზოგადოებისა სწორედ ადამიანის სიემსწილეს წარმოგვიდგენს. ჩვენი საემაწილე ჩვენ ან სრულებით არ გვასსოვს, ან სიზმარებით მოგვა-

1) Бокль, *История цивилизации т. I, стр. 608, 609.*

გონდება: სსკა და სსკა ამავე და გარემოება, სსკა და სსკა ზიზნი არკე-დარკეით აღსდგებიან ჩვენს მესსიერებაში. ასკა ისტორიის დაწყება. ძველის დროს აღმწერელნი თავიანთ ცნობას გამოჭკრებენ საღსის თქმულებიდან. მაგრამ რა თვისება აქვს ამ თქმულებას, ეს კარგად ვიცით. გაუნათლებელი საღსის ბუნებას და ბუნების ელიმენტებს ემონაგება სრულებით: ის იმათ გავლენას ქვეშ მტენარებს: ყოველივე შემადრწუნებელი მოკლენა, განკვირება, შიში აღსძრვენ და აშოოთებენ იმის განებას და მესსიერებას; უბრალო საქმეს, უბრალო შემთსვევას; ისინი ისე სტვლიან, რომ მსელია იმათი გარკვევა. ამ დროს გეოლოგიური რამ მოკლენა ღეთის რისსკად მიანხიანთ, მთელი ტომის თვისება, სასიათი, ბრძოლა, ამ ტომის განვითარებულნი ზიზნი, აღმატებულის ძალით თუ ნიჭით შემკულნი, საღსის გარებაში იმოსებიან გმირების ფორმით, გმირები ღმერთებად გარდაქცევიან. იმათი მოღვაწეობა წრეს გარეთ გადაის; ეს მოღვაწეობა ჩვეულებრივის მომაკვდავის ადამიანისთვის შეუძლებელია; გმირთათვის კი აღვილია. ისინი თავიანთის სურვილით და მოწადინებობით აფუძნებენ სასოგადობებს, ამყარებენ სამეფოებს, ამ სამეფოებში იმათ შემოაქვთ რა გვარნი დაწობილება, ჩვეულება და სარწმუნებაც კი ქსურთ. ისინი ცოცხლობენ იმოდენა სასს, რომ ეს წარმოდგენითაც კერ წარმოგვიდგენია. ისინი ავრცელებენ თავიანთ შთამომავლობას განსოცარის სისწრაფით; ისინი მისთვისებენ თავიანთ სასელს მთელს მსარეს, მთელს ტომს. ამ გვარია იმათი სასე. დროს განსავლობაში ისინი უფრო ბრწინავენ, მზის შარავანდედივით ანათებენ. ეტკვეულობა იმათში არავისა აქვს. მაგრამ აბა აღიჭურვებით მეცნიერებას სატურულით და დაუფიქრდით ძველს ნაამობს: მამის—ეს ცხადია—იმას თავისი ფარდა მესსე აქსსება. მაშინ თქვენ დარწმუნდებით, რომ, მთელის ტომის ცსოვრება, როგორათაც უძველესს დროებში, ავრეთვე შემდეგ, ერთ-გვარად მომდინარებენ, ისე. ადამიანის შთამომავლობას წელიწადში, საუკუნეში, თავისს განმრავლებაში იგივე და იგივე შროცენტი ემატება: ამ განოსს ვერც ერთი ტომი ვერ გადავა. ასკა თვით ადამიანის სიცოცხლის სასლვარიც: ბუკრი—ბუკრი 100—120 წელი. გმირნი, სასწაულებრივნი მოქმედებანი შეუძლებელნი საქმენი არანს.

საზოგადოებას, სამეფო, მყარდება თავის-თავად: ამ საქმეში ის ექვემდებარება თვით ცხოვრების მოთხოვნილებას. კერძო პირთ წადილს, მოქმედებას აქ ადგილი არა აქვს. ისინი მხოლოდ მიმართულებას აძლევენ იმ საზოგადოებას, რომელიც ამ მიმართულებისათვის მომზადებულია. ჩვენ ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ერთის თუ მეორის ტომის წინა-პარნი, რომლებსედაც ისტორია აფუძნებს მთელის ტომის სვეს და ბედნიერებას, არიან მომატებული საწილი იმათგანი, — მოგონილნი პირნი. ისინი უნდა ისესებოდნენ ზღაპრებში და არა ისტორიებში.

თუ თვალს გადავავლებთ, რომელი სახლის მატანესაც უნდა იყოფ, თქვენ შექნიშნავთ, რომ ისინი არიან აღბუჭდილნი ერთისა და იმავე ბუჭდით. ამ შემთხვევაში არა რაით არ განსხვავდება არც ერთი ძველის განათლებით განვითარებული ნათესავი: აზიანში სპარსნი, ჩინეთში და სხ. ევროპაში — ბერძენნი და რომელნი. მიუხედავად ამისი ცხადია. ისტორია გამოადის ზღაპრულის ბურუსიდან იმდენად, რომდენადაც ადამიანის საზოგადოება გონებისა და სწავლის წარმატებაში შედის. მაშასადამე ისტორია მაშინაც არ ჰკარგავს თავისს ზღაპრულს თავისებას, როდესაც ისტორიულნი მოთხრობანი იწერებოდნენ. საჭიროება ამ მოთხრობების წერისა იმ დროსვე აღმოჩნდა, როდესაც ანაი სპარსებაში შემოვიდა. უძველესს განათლებულთ ტომთ, მაგალითურ ფინიციელებს, ჰქონდათ თავიანთი არსივები, სადაც ისინი დიდის კრძალვით იცავდნენ ისტორიულს თსულებებას. ჩინელნი 220 წლით ქრისტეს შობის წინ ჰკრებდნენ არა თუ საკუთარს გეოგრაფიულს და ისტორიულს ცნობებს, თვით უცხო-ტომებსედაც. ყოველივე ესე იმათაც არსივებში ჰქონიათ დაცული. 1500 წლით ქრისტეს შობის წინ ებრაელებს ჰქონდათ შედგენილი შთამომავლობა ყოველთა ტომთა და პირველი გეოგრაფიული კარტა. მოსეს დაბადების მე X თავი, რომელიც შეიცავს ძველის ტომების გენელოგიას, არის ეგვიპტიდან გამოტანილი ნამდვილი სურათი მე XVII საუკ. ქვეყნისა, რომელსედაც ეიგვიპტიელებს და ფინიციელებს ცნობა ჰქონდათ. სპარსებს ძველადვე ჩვეულებად ჰქონდათ გეოგრაფიულისა და ისტორიულის მოთხრობების შედგენა, ისინი შეიცავდნენ ყოველსევე რასაც კი ღირს-შესანიშნავს წარმოუდ-

გუნდენ იმათ სსკა და სსკა მსარე და სალსი. სპარსებს ქქონდათ : გრეთვე საკუთანი ღანდ-კარტები. ამ ღანდ-კარტებს ანუ საგსაო კარტებს კოლსიდელნი სმარობდენ ბეგრით ადრე მცირე-ასიელს ბერძნებზე 1). ეს ფაქტები ცხადად ამტკიცებენ თუ რა მნიშვნელობას მიჭსთვისებდენ სულ ძველად ისტორიულს ცნობებს. მართლა და თუძცა ეს ცნობები, როგორც წემოდ გამოვიკვლივეთ, სკესე არიან სლანძრულის თვისებით, მაგრამ ჩვენ ვერ უარ-ვეთვთ იმათს მნიშვნელობას. ამ შემთხვევაში შეიძლება ისინი შეკადროთ დედა-მიწის გულში დამარსელს ფორმაციებს, რომელთაც დაუცვავთ გეოლოგიურის დროების ორგანიზმების ნაშთი ანუ კვალნი; შეიძლება შეკადროთ აგრეთვე ენებში ჩანთქულს ფორმაციებს. ორსაკე ამკვარს ფორმაციებში; რომელნიც უმცარის კაცისთვის არა ჩანი არიან, მეცნიერებამ აღმოჩნოვა და აღადგინა ძველის დროს ორგანიზმები, ძველის დროს შთამომავლობა, ცხოვრება და სს. ამ კვარსივე თვისება აქვთ ძველს სლანძრულს მოთსრობაკებს. თუ თქვენ იმათ სიფრთხილით და ცოდნით გამოიკვლივეთ, ერთს ფაქტს მეორესთან შეადარებთ, მასინ ადვილად სტნობთ, რა არის იმათში სლანძრი და რა არის სამდვილი ამბავი.

ყოველივე ეს ჩვენს წელთ-აღწერასედაც ითმქის. ძველი თქმულება საქართველოზედ შემოტანილია ქართლის-ცხოვრებაში, რომელსაც ვასტანგ-მეთვეს მიაწერენ. ვასტანგ იყო ქართლის მეფის ლეონის შვილი და ცხოვრებადა მე XVII საუკუნეში. იმან შეადგინა სჯულდება, რომელიც უკანასკნელს დრომდე მთელს საქართველოში სასულმძღვანელად მიღებული იყო. იმანვე შეადგინა ქართლის-ცხოვრება, მაგრამ როგორათაც თვითონ ამ წიგნის წინა-სიტყვაობაში ამბობს, იმან მხოლოდ შეჭკობინა მეცნიერნი კაცნი და მოიხსნა საცა რამ ქართლის-ცხოვრებაები ეპოვნა და კვლად გუჯარნი მცსეთისანი, გელათისანი და მრავალნი ეკვლესიათა და დიდებულთანი და იმათ შეამოწმეს და რომელი გარყვნილ იყო განმარტეს. აქედამ ხნანს, რომ ქართლის-ცხოვრება არ არის ასალი შრომა. თვით იგივე უვიჩვენებს, თუ

1) *Исторія землед. Румтера, стр: 7, 23, 24, 50, 51, 52, 70, 73, 51, 70, 72, Asie Mineure, t. II, p. 17.*

რს მნიშვნელობა ჰქონია ყოველივის ქართულს ისტორიას. ჩვენსი წინა-პარნი უძველესის დროდამ გრძნობდნენ იმისს საჭიროებას. ეჭვი არ არის, რომ ვასტანგს იმისი მოგონება არ შეეძლო. სომხის ისტორიკოსნი მე XII და მე XIII საუკ. მესიტარ-ერეტი, მესიტარ-აირიკანჭი, ვარდანი და სტეფანე რბუღიანი იტყვიან, რომ საქართველოზე ცნობა ჩვენ გამოგვრბოეთო ქართულის ქრისიკებიდან; იმათში სტეფანე რბუღიანი ამ ქრანიკებს ქართლის-ცსოკრებად უწოდს ქართლის-ცსოკრებადვე მოისსენებს იმათ მე XI საუკ. დავით-აღმაშენებელის მეფობის აღმწერელიცა. — სულ პირველი წყარო ამ ცსოკრებისა საქართველოს გაქრისტიანების წინა-დროებთა დაკარგულია: იმას მოუღწევია ჩვენამდე მსოლოდ მესამისა და მეორის სელიდამ. ამ ფაქტს ქართლის-ცსოკრება ამტკიცებს თავის-თავად, უნებლიედ. აქ სძირია ლექსი ანუ ფრასა: «უწინ ასე იყო, ასლას ასე; ძველად ესა და ეს ადგილი ასე იწოდებოდა, აწ ასე იწოდება». აი რამდენიმე მაგალითი: უწინდელი ქართლის-შესავალი აწ არის არმასი 1). ძველად ქართლს ტამის-გარამდე ერქვა ზედა-სოფელი, რომელსაც ასლას ჰქვიან შიდა-ქართლი. ძველი ქაჯთა-ქალაქი ასლას არის გური 2). ეს არის ნათქვამი მცხეთობის ისტორიაში. შიდა-ქართლი, ზემო-ქართლი, გური ანუ გურია შემოდის სმარებაში შემდეგ, თუმცა დარწმუნებით არ ვიცით სასულდობრ რადის. სამეფო მტილი მცხეთაში ძირიანის დროს იყო იქ. სადაც ასლას არის სვეტი-ცსოკელი და საქათლიკოზო ტასტი 3). სვეტი-ცსოკელი აშენდა და საქათლიკოზო დაწესდა აქ მესუთე საუკუნის გასულს ვასტანგ გურგასლანის დროს 4). ძირიან მეფე კალა-

1) *Hist. de la Géor.—Introdr. et tables, 1858. p. V*
Hist. de la Siounie, 1864 t. I, livr. p. 212. S-Mart. Mem.
sur l' Arm. t. II, p. 65.

2) *Hist. de la Géor. I, p. 377.*

3) *Hist. de la Géor. I, p. 21.*

4) *Ibid. p. 23.*

შქრდა ბაღდადსე (ბაღდადი დაფუძნდა მე VIII სა-უკ.) 1) 656 ელს ქართლის-ცხოვრება სემო-ქართლს ანუ სამცხეს ისსენიებს საათაბაგოდ, რომელიც სმარებაში შემოდის ზირველად (მე-XII საუკუნეში 2). ამ გვარი აჟატი ქართლის-ცხოვრებაში მჩაჟალია. გის უნდა მივაწეროთ ეს დამატება, ვასტანგ მეფეს, თუ იმ ზირთ, რომელთაც ზირველად ქრინიებში შეუდგენიათ? რა საკვირველია ამ უკანასკნელთა ამაში არც ბროსსეს აჟს ეტვი 3), არც ჩვენ. ეს გი უნდა გვქონდეს მსედველობაში, რომ რასაც ქართლის-ცხოვრება მოგვითხრობს საქართველოსე, ვიდრე აქ ქრისტინობა შემოვიდოდა, უოკელივე ესე იმ დროს და შემდეგ არის შედგენილი. აი ამისი დასამტკიცებელი საბუთები: ქართლის-ცხოვრება იტყვის, მცხეთას შამასხლისის დროს, ქართლისინთ დაივიწყესო ღმერთი, დაშმაღებელი მათი, და იქმსესო კერპთ-მსასურ 4). ვიდრე იტყვის: «მოვიდა აშავი ვიდრე მოსე განკელა ზღვა ისრაელთა და ისრდებოდნენ იგინი უდაბნოსა მანანათ, განკვირდეს უოკელნი და უოკელთა წარძართთა აქს ღმერთი ისრაელთა» 5). — «ზირველს წელს მეფობისა ადერკისსა იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე ბეთლემს ურინსტანისსა, მოვიდეს მისსა მოკრნი ძღვნისა შეწირვად და მოკოთა შესვლისა მოვიდა აშავი მცხეთას, ვითარმედ სპარსთა იერუსალიმი წარტყვენეს და ურინი, რომელნიც მცხეთასა იყვნენ, იქმნა მათ შორის გლოვა და ტირილი». ამასთანავე ქართლის-ცხოვრებაში ნამბობია შემდეგ ქრისტეს აღზდისა მად ძღვთისად მას მიერ თავისი თქმა, მოციქულთ წარგზავნა ახალის სჯულის განავრცელებლად, ქრისტეს სიკვდილი ვვარსე, ელიოზ მცხეთელისაგან ქრისტეს კვართის მოტანა მცხეთას და სსვ. «ვითარცა წერილ არს ესე — დაუმატებს ცხოვრება — განცხადებულად მოქტეასა ქართლისსა 6).

1) *Ibid.* 228, 230, 2382) *Ibid.* p. 236.3) *Ibid.* p. 22 n. 4.4) *Ibid.* p. 24.5) *Ibid.* p. 29.6) *Ibid.* p. 53—55.

ჩვენ არ ვიცი, ვინ არიან ქართლის-ცხოვრების უძველესნი შემდგენელნი. შირველნი, რომელთაც თვით ეს ცხოვრება მოისხენებს, არიან: ძირიანის შვილის მეუღლე და უფარმის დედოფალი სალამე, რომელსაც აუწერია წმ. ნინოს მოღვაწეობა და ნაქართველოსაგან ქრისტეს სჯულის მიღება 1); აბიათარ, ურიების მღვდელი და აგრეთვე ურია-დედაგაცი სიდონია, ორნივე ნინოს მოწიგენი; ამათი მოთხრობა შეიცავს იმავე საგანს 2). მე-IV საუკ. ვანან-ბაკურის შვილის ძეგვანანის ცხოვრება აღუწერია სირიელს ენაზე ქართველს ნაქრია მღვდელს და შემდეგ ქართულად უთარგმნია ძეგარი მღვდელს 3). ვანანის გამოცხადება ცნობს ირავლი იმპერატორისაგან აფხაზეთის დატყვევებულ 626 წელს ძველს სავაქლესიო წიგნებიდან 4). ცხოვრება წმინდა აბობისი, მეთცამეტე მამათაგანისა, რომელიც მე-VII საუკ. ნაქართველოში მოსულან, შეუდგენია ქათალიკოს არსენის 5). მე-VII-სავე საუკ. ლევან აფხაზეთის ერისთავის დროს ქართლის-ცხოვრება მოისხენებს ქართველს, სადაც ჩაწერილნი ყოფილან მეფეთ და წარჩინებულთ შერთ სასელები 6). მე-VIII საუკ. არჩილ მეფის წამება არაბთაგან, ისტორია მეფეთა და ქართლში ქრისტეს სასარების გავრცელება ნინოსაგან შეუდგენია ლეონტი მროველს 7). ამავე არჩილის ცხოვრების დასასრულს ქართლის-ცხოვრება იტყვის: «წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა, ვიდრე ვასტანგისამდე აღიწერებოდა უამითი უამად; სოლო ვასტანგ მეფისადგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯვანშერ ჯვანშერანმან, ძმისწულის ქმარმან წმინდისა არჩილისამან, ნათესავმან რიგისამან, ძირიანის ძმისამან; და ამიერიდგან შემდგომთა ნათესავთა აღწერონ ვითარცა ისილონ და წინამდებარემან უამან უწყებად მოსცეს

1) *Ibid.* p. 90, 126, 128.

2) *Ibid.* p. 105—112, 113—132.

3) *Ibid.* p. 138 n. 7.

4) *Ibid.* p. 229 n. 1.

5) *Ibid.* p. 233 n. 2.

6) *Ibid.* p. 243.

7) *Ibid.* p. 253 n. 1.

გონებას მათსა, ღვთივ განბრძნობილსა 1)». აქედამ ცხადად ხსანს, რომ საზოგადო ცხოვრება ქართველის ტომისა ძველადვე ყოფილსა და ქართლის-ცხოვრებას ვასტანგისა დიად ძველი და ძვირფასი შრომაა. ხსანს აგრეთვე, რომ ჩვენ წინაშით გერძო-ცხოვრებაებიც ქქონანთ; ძაგალითად ქართლის-ცხოვრება მე X საუკ. მოისხსენებს აფხაზეთის ისტორიას 2). რა მეცადინეობა ყოფილს საქართველოში მიქცეული სამამულთ ისტორიას, ესეც ცხადია. ქართლის-ცხოვრება უამითი უამად შწესარებით მოისხსენებს ამა და ამ დროს აღრეულობის გამო ისტორიას არ იწერებოდაო; ამა და ამ დროს დიდად ცდილობდნენ ისტორიული თქმულებს აღმოეპოვათ და თუძცა მოიპოვესო, მაგრამა ის იყოთ მოკლედ შედგენილი 3). გარდა ამისა ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს თავისი ანბანები ქქონია. მე X საუკუნეში იმის აღწერაში სტეფანე ორბელიანი მოისხსენებს აქ სამეფო ანბანებს, სხადც დანული ყოფილს ისტორიული წიგნები 4). ამ გვარი ანბანები ქქონიანთ ძველად თვით სომხებს 5).

აქ უნდა გუჩვენოთ ის წყაროები, რომელნიც ჩვენს უძველეს დროებსე ქართლის-ცხოვრებას მსედველობაში ქქონია. ჰირველი წყარო, რა საკვირველია, არის თვით ხალხის ზემირ-სიტყვიერი თქმულებს, რომელიც ერთს თაობას მეორე თაობისთვის გარდაუცნია, მეორეს—მესამისთვის და სხ. გარდა ამისა ქართლის-ცხოვრებას უსარგებლნი უცხო-ტომთ წერილებით. ისინი ვეუთვნიან ებრაელებს, სპარსებს, ბერძნებს და სომხებს. ამ ცნობებს ქართლის-ცხოვრებაც მოისხსენებს. აქ იშვიათი არ არის შემდეგი ლექსი: ასე სწერის სომხურს ისტორიაში 6), ასე სწერის სპარსულს ისტორიაში 7). ზოგიერთს ისტო-

1) *Ibid.* p. 256.

2) *Hist. de la Géor.* t. I. p. 278.

3) *Ibid.* p. 255, 256.

4) *Histoire de la Siounie, par Brosset, 1864. t. I. p. 221, 236.*

5) *История Армении, Моисей Хоренцаго, переводъ Эмман. ст. 239, 287, 321.*

6) *Hist. de la Géor. t. I. p. 87.*

7) *Ibid.* p. 29, 78, 221.

როელს გარემოებას ჩვენი ცსოვრება და სომხური მწერლები გვიამბობენ ერთ-გვარად, თანხმად, მაგალ. მოსე ქორენელი (მე V სუე.), აღათანგი და სს. 1). ქართლის-ცსოვრება შირიანისა და ვასტანგ-გორგასლანის დროს მოისსენებს ერთ წყაროს, რომელსაც უწოდს «წიგნიად ნებროთსუ». ამ წიგნს შირიანი და ვასტანგი მოწიწებით თურმე აღმოიკითხავდნენ. ზოგიერთი ადგილი ნებროთის წიგნიდამ ქართლის-ცსოვრებასვე შემაქვს თვით ვასტანგის ისტორიაში. ესე იგი: გოდოლის აღშენება ბაბილონში, ენების შერევა, ნოეს ნათესაობის გასწვება ქვეყნის პირზე, აგრეთვე შირიანისა და ვასტანგის შთამომავლობა ნებროთიდისაგან 2). ზოგნი ამტკიცებენ, ვითომც ქართლისაგან და წარსინთ შთამომავლობა თარგამოსისაგან იყოს აშენებული ბიბლიის თქმულებასვე, ვითომც ეს თქმულება ჯერ სომხეთში იყოს შემოტანილი, შემდეგ ქრისტეს ქადაგების მიღებისა აქ, მასუკან მითვისებული ქართველებისაგან 3). ამას უარ-ჭყოფს გვიანე. ჩვენ არ შეგვიძლიან დავითანსმითთ ამ აზრს. ეს თქმულება, იმისის სიტყვით, ნახეუნება ცსადად მარ-იბას კადანეს სირიულს მატანეში, რომელიც არის შედგენილი მეორე საუკუნეში ქრისტეს შობის წინ. თვით მარ-იბას გამოწერია ის უძველესის ქალდეურის წიგნებიდამ. ის ფარმა, რომლითაც აქ შემოსილია სსსელები სომხებისა და ქართველების წინაპართა, ფარმა, რომელშიაც თვით დაბადებისაგან გარდამოცემული სსსელები ადვილად იგულისხმება, ცსადად წმინდობს ჩვენს აზრს, რომ მოსსენებული აქ თქმულება, სიტყვიერი ბუ წერილით ნაამობი, დიად გარტელებული ყოფილა გარეშე დაბადებისა. ნუ დავიიწუებთ—განაგრძობს გვიანე, — რომ თვით მოსე დაბადების ისტორიულს ნაწილში მოისსენებს ძველს გარდამოცემას, როგორათაც საზოგადო თქმულებას სემის ნათესაობაში და მასა სდამე ეს გარდამოცემა შემოტანილია დაბადებაში ეფრატის მსარებიდამ და არა დაბადებიდამ არის

1) *Ibid.* p. 87, 97.

2) *Ibid.* p. 111, 163—165, 179.

3) *S-Martin, Mém. sur l' Arménie, I p. 257. Hist. de la Géor. Introd. et tables p. XIX.*

გამოტანილი 1): თვით მოსე ქორენელის სიტყვით ძველი ქალდეური ქრონიკა თარგმნილა ალექსანდრე მაკედონელის ბძანებით ბერძნულს ენაზე და აქედამ, ამბობს დუბუა დე მომპურე, სომხებს და ქართველებს გამოეუკრებიათ ცნობა თავიანთ შთამომავლობაზე. 2). შესაძლებელია, რომ ეს ქალდეური ქრონიკა იყო თვით ის წიგნი ნებროთსე, რომელიც ზემოდ ნახვესება. ასეა თუ არა დარწმუნებით არ ვიცით. ცხადია მხოლოდ ბერძნული გავლენა ქართლის-ცხოვრებაზე. ამ შემთხვევაში, ბრძანებს შენიშნით, არ შეიძლება განკვირებაში არ მოგივიანოთ თქვენ ქართველთ მამათ-მთავართ სასელებს ბერძნულმა დაბოლოებამ. მაგალ. თარგამოს, ქართლოს, მცხეთოს, გარდაბოს. ქართლის-ცხოვრებაში მირვანისა ანუ მურვანის მაგიერ იხმარება მირვანოს, მურვანოს; ქურთისტანისა და მიდიის ქედი სასელ-წოდებულია ორთხად, რომელიც ბერძნულს ენაზედ ჰნიშნავს მთას. ალექსანდრე მაკედონელის გლახეობის ისტორიაში მოხსენებულია ბერძნული სიტყვა პრეტატოს, რომელითაც იგი ბერძნით მოლაშქრეთ უწოდებს. შეევე რეგი შეეუღლებს ბერძნის ლოგოთეთოსის ასულს სეველიას. თვით ზოსრო. შეევეს ხან და ხან მიეთვისება ბერძნული ფორმა კოსაროს. რას გვიმტკიცებს ეს ბერძნული ფორმა ქართლის-ცხოვრებაში? გამოკვლეულია, რომ სომხეთში ბერძნული ენა და ბერძნული ანბანი სძარებაში ყოფილა იმ დრომდე, ვიდრე წმინდა მესრობი სომხურს ანანს დააფუძნებდა 3). მშვევა არის, რომ ბერძნებს დიდი გავლენა ჰქონიათ სომხების მწერლებზე. სენ-მარტენი ამბობს, რომ ახსიერიის მეფეების სასელები, რომელნიც მოსე ქორენელს თავის სომხეთის ისტორიაში შემოუტანია, ბერძნულის წყაროდამ არიანო გამოწერილნი; და თუნდ რომ ეს მოხეს მოწმობაც არა გვექნაღესო, თვით ბერძნული დაბოლოება შეევების მომა-

1) *Recherches.* p. 32 n. 2.

2) *Исторія Арменіи, Моисея Хоренскаго, переводъ Эмша 1858 г.* стр. 41, 42.—*Voyage.* t. II p. 8 n. 1.

3) *Hist. de la Géor. Introd. et tables, p. XXXIII. Mém. sur l' Arménie t. II p. 128 n. 6.*

ტებულის საწილისა ამას ცხადად გვიმტკიცებსო 1). — რომ სამსებს საკუთარი ანბანი არა ჭქონიათ მესრობამდე, ეს უეჭველია 2). ამ საგანზე იგივე სენ-მარტინი სწერს: «დიდის სნის გზამკვლობაში სამსეთში ისმარებოდა სირიული, ბერძნული და სპარსული ალფაბეტი. დიდდარე სიცილიელი და სხვანი ბერძნულნი მწერალნი გვიმოწმებენ, რომ აქ პირველნი ანბანნი სმარებაში ყოფილან საქრისტიანო ერას წინათვე. მესრობისაგან შემოღებულმა ანბანმა ვერ შეავიწროვა ივინი და შემდეგ სრულებით განდევნა სამსეთიდან 3). მესრობი ცსოკობდა მე V საუკუნ. ის არათუ სამსეთის ისტორიაში, თვით საქართველს ისტორიაშიც დიწს-შესანიშნავია: იმან მოიგონა როგორათაც სამსური ანბანი, აგრეთვე ალბანური და ქართული სუცური ანბანიც. ამასვე ქართლის-ცსოკრება არას ამბობს, მაგრამ თვით სამსურისა და ჩვენის სუცურის ფორმების სრული მსგავსება ცხადად ჭმოწმობს ამ ფაქტს 4). მესრობზე ადრე ჩვენ წინა-მართ ჭქონიათ თუ არა საკუთარი ანბანი? არც ერთ ქართველს ამ საგანზე ეჭვი არა აქვს. ყველა ქართველი დარწმუნებულია, რომ ქართული მსედრული სუცურზე ბევრით ადრეა შემოღებული, ესე იგი ფარსაღ პირველის მეფისაგან, მესამე საუკუნეში ქრისტეს შობის უწინარეს. ეს აზრი გაუფრცვლებია ქართლის-ცსოკრებას 5). ჩვენის ფიქრით ის ზღაპრული თქმულებაა. საკუთარა ანბანი მესრობამდე არა ჭქონიათ სამსებს, რომელნიც ქართველებზე წინ ყოფილან, მაშა სადაჲ არ უნდა ჭქონიყთ ქართველებსაც. თვით ის შემთსკვეა, რომ ჩვენი სუცური და სამსური ალფაბეტი ერთ დროს არიან სამსისაგან შემოღებულნი, აცსოკლებს ჩვენს აზრს. მართალია ქართლის-ცსოკრება უჩვენებს რამდენსამე ამის წინა-აღმდეგს ფაქტს. ეს ფაქტებია მაგალითად: ისტორიულნი ზოთხრობანი საქართველსაგან ქრისტეს სჯულის მიღებაზე,

1) *Mém. sur l' Arm.* I, p. 4.

2) *Исторія Арменіи, Моисея Хоренскаго*, стр. 203, 209, 239.

3) *Ibid.* 12, 313.

4) *Hist. de la Géor.* t. I p. 141 n. 4. *Hist. du Bas-Emp. Lebeau.* p. 323—326.

5) *Hist. de la Géor.* t. I p. 43.

რომელნიც სვეს ზემოდ მოკისსუნეთ და რომელნიც შუედგენიათ სა-
 ლომეს, სიდონიას და აზიათარს. ძვრამ ეს ფაქტი არას გვიმტკიცებს.
 შეიძლება ვთქვათ, რომ ამ დროს და წინათაც საქართველოში სმარე-
 ბაში უნდა ყოფილიყო, როგორათაც სომხეთში, სირიულა და ბერ-
 ძნული ასოები, ვინ იცის იქნება სზარსულიც, თუქც ამ საგანსე ვერ-
 სად ვერა კვალს ვერა გზოვულობთ. საქმე ეს არის, რომ მსე-
 დრულს ჩვენ გაი-სანია სულ არა ვსედავთ: არც ძველს შენობაგე-
 ზე, არც ძველს მანეთებზე. ის ასრი, ვითომც მსედრული შემოდებუ-
 ლია 1312 წელს უსაფუძვლოა 1). ზირველად იმისი კვალი აღმოჩნ-
 დება მე XII საუკუნეში. მეთორმეტე საუკუნის მანეთზე სზანს ასოები
 ე და ი, მეცამეტე საუკუნის მანეთზე თ, დ, მ, რ 2). მე-XII საუ-
 კუნეშივე გზოვულობთ ზირველად მსედრულს შენობის წარწერაში. ეს
 წარწერა არის აფესაზეთში სოაქ-სუს ეკვლეხისის შიდა-კვადლზე. ჩვენ
 თვითონ გვინსავს ის და გადმოგვიწერია, ასუ უკეთ ვთქვათ, გადმო-
 გვისატკანს, რადგანაც იმისი გარკვევა შეუძლებელია. აქ სუტური და მსე-
 დრული ერთი ერთმანეთში არეულია. სზანს, რომ მსედრული ასლად
 შემოდის სმარებაში: მსედრული ვერ ისევე სუტურს მიემსგავსება. ესეც
 უნდა მსედრულბაში გვეჩინდეს, რომ მსედრული სსვა არა არისრა,
 როგორათაც ისევე ის სუტური, მსოლოდ ადვილად სსსმარებელი მიწერ-
 მაწერაში. მართლა და თქვენ რომ ყურადღებით დააკვირდეთ რრივე
 აზიანის ფორმებს, შეუძლებელია არ დარწმუნდეთ, რომ მომეტებული
 ნაწილი სუტურისა და მსედრულის ასოებისა ერთი და იგივეა, რომ
 სუტურს უშობნია მსედრული.

ვერზიულნი მეცნიერნი მწერალნი, რომელნიც ქართლის-ცხოვრების
 ვრიტიკულს განსილვაში შესულან, არიან: რიეთალისტი სენ-მარტენი დ
 ვივანსე სენ-მარტენი. სენ-მარტენის *Memoires historiques et géogra-
 phiques sur l'Arménie*, რი ტომი 1818 წ. და ავრეთვე იმისგან

1) *Eléments de la langue géorgienne, par Brosset 1837. p 2,*

2) *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, par Victor Langlois—Planche I.*

გამოცემული *Histoire du Bas — Empire, par Lebeau XXI* ტომი თავისი სჯუთარის შენიშვნებითურთ დიად შესანიშნავი შრომაა. ვივიანე და იმისი ღირსება ჩვენ სავსად გვჭონდა «საქართველოში», რომელიც «დროებაში» იყო დაბეჭდილი 1869 წელს. ერთიც და მეორეც დიად აფასებენ ქართლის ცხოვრებას. «როდესაც ჩვენ გამოვიგვიღიეთ — ამოიბნევი ვივიანე — სომხეთის ძველი წყაროები, ჩვენ მწუხარებას მიგვცა იმ ფაქტმა, რომ არც ერთს დოკუმენტს სომხურის ისტორიის პირველ-დროებაზე ჩვენამდე არ მოუღწევია თავისი სჯუთარის სასიო, ვიდრე ადგილობრივს თქმულებას შესცვლიდა ქრისტიანობის დროს შემოტანილი ბიბლიური თქმულება. ასლა ჩვენ ვხსენებთ, რომ ამ ნაკლებეკვანებას ჭეშქელის ისტორიული დოკუმენტი ქართველის ტომისა, რომელიც ცხოვრობდა კავკასიის ღრმა-ღეღეღებში და რომელსე-დაც უცხო-ტომთ უფრო ნაკლები გავლენა ჰქონიათ. თუმა ქართულს გარდამოცემიანაც შეინიშნება ქრისტიანობის გავლენა, მაგრამ ეს ნულილება იმ გვარი არ არის, რომ იმას შესძლებიყო ადგილობრივის ძველის თქმულების შესუსტება. ის დიდს სინათლეს მოჭეთენ არა თუ პირველ-ყამთ ისტორიას საქართველოსას, არამედ მთელს შთამომავლობასაც კავკასიელებსას შეერთებით. ის ეთანხმება მე-X თავს დაბადებისას. ამ თანხმობას ვხედავთ როგორც-თაც სახელ-წოდებაებში, აგრეთვე ფაქტების წარმოდგენაში. რასაკვირ-ველია, არ შეიძლება რწმუნება მისცეთ სრულებით ამ ფაქტებს, თვით იმათ გენეალოგიას. მაგრამ როდესაც თქვენ დაუპირდაპირებთ და შეადარებთ ქართლის-ცხოვრების საფუძველს ერთის მხრივ დაბადების გარდამოცემის, მეორეს მხრივ სხვა უცხო-ტომთ თქმულებას, მაშინ თქვენ რწმუნდებით, რომ საქართველოს ძველი თქმულება თუ უაღმა-ტებულისის ავტორიტეტის ღირსი არ არის, ნაკლები მაინც არ არის იმ ფაქტებზე, რომელნიც გრიტივან ადმოუჩენია ჭეოლოტისა და ტიტ-ლივის ძველს თქმულებაში 1)».

ვნანათ, აქვს თუ არა საფუძველი ამ სიტყვებს ვივიანესას. ჩვენ

1) *Mém. sur l' — Arm. II p. 190 Rech. p. 53:*

სემოდ მოვისსენეთ ქართლის-ცსოკრების თქმულეა სომქთ, ქართველთ, ლეკთ და კავკასიელთ შთამომავლობასე თარგამოსისაგან. კავკასიელეადა აქ ისსენებთან მსოლოდ მურმუეკლნი ანუ მისჯუენი, შემდეგ ქისტნი. ჩერქეზნი თავისის მონათესავე აფსასუებით და აგრეთვე ოსნი იმათ შორის არ ირიცხებიან. როგორც ქართლის-ცსოკრება იტყვის და როგორც თავის ადგილს ჩვენ ამას გამოვიგვეკეთ, ისინი აქ დასასლებულან შემდეგ, აგრეთვე სასართ შთამომავლობა ლეკნის, მსრის აღმოსავლეთს ნაწილში. ჩვენ ვთქვით აგრეთვე, რომ ჩვენი თარგამოსი არის დაბადების თარგომა, შვილი გომერისა, რომელიც თვითონ იაიუეტის ქედ ისსენება. მოსეს გომერი, ქართველების გმირი, არის წარმომადგენელი მსოფლიო შერლეების კიმტთა ანუ კიმპერიელთა. კიმპერიელნი იუენენ ინდო-ევროპიული ტომნი, რომელნიც უწინარეს საშუალო-ასიიდამ გამოსულან. მოსეს სიტყვით გომერის შთამომავლობა სასლ-კარობდა მე-XXVI საუკუნისტეს წინ კავკასიის გარეშომო 1). ესეკიელ-წინასწარ-მეტყველის აზრით თარგამოსელი არიან გომერელინი, რომელნიც რახსის ვაკე-ლელებში მკვიდრობდნენ 2). ესეკიელს ეთანხმება ძველი ქალდეველთ ქრონიკა 3). ბერძნების თქმულეა კიმრებს უძველესის დროიდამ სასლებს მეოტიდის ანუ აზოვის ზღვის შერად 4). კიმრების დასასლება სომსეთში უეტკველა: ამას ამტკიცებს თვით სომსური ენა. ის შეიცავს მრავალ-რიცხვს კიმრულის ენის ფესვებისას 5). თვით ქართული ენა, როგორათაც ამასე ახლანდელი გამოკველვა გვიმოწმებს, სომსურის ენის მონათესავე ენა; ერთის ძირიდამ აღმოცენილი 6). ვივინე იმასედაც ეთანხმება ქართლის-ცსოკრებას, ვითომც ლეკნი და კავკასიელინი კიმრებისავე შთამომავალნი იუენ 7). —ამას წინად ჩვენ ვი-

1) *Rech.* p. 10.

2) *Ibid.* p. 9, 10—15, 16, 18.

3) *Ibid.* p. 32.

4) *Ibid.* p. 6, 8.

5) *Ibid.* p. 31.

6) *Rech.* p. 95. *Hist. de la Géor. Introd. et tables*, p.

XX—XXI.

7) *Ibid.* p. 94—99.

დედ ვთქვით, რომ კიმრებს უცხოვრიათ კავკასიის მხარეებში მე VIII ფურეხემდე ქრისტეს წინ. ამ დროს იგინი განუდევნიათ სვეთებს, რომელნიც სამეფლო-აზიიდან ჩრდილო-კასპიის სღვით ასლად გადმოსასლებულან. უმეტესი ნაწილი კიმრთა გადასასუბულა ეკრავის შუა-გუჯში და ბალტიის სღვისკენ, დანაშეთნი ძვირე-აზიაში მიმართულა 1).

ქართლის-ცხოვრებით საქართველოდ იგულისხმება ის კავკასიის-აქეთი სივრცე, რომელიც უწინ შეიცავდა ალბანიას, იბერიას, კოლხიდას, მესხეთს და სტრამონის თაოქსუას ანუ თაოს-კარს; სომხების აღმავანკს, ფრატსტანს, ეგერს ანუ ეგერსტანს და გუგარკის და თაივის თემებს. ეს სივრცე შეიცავს მთელს ბასსეისს მტკვრისას ლელე-მინდვრებით—ჩრდილო არაგვისას, სამსრკითი სრამისას ანუ ქციისას, დეზედისას და ასსტაფისის, აღმოსავლეთით აღაზნისას, დასავლეთით ჭორახისას, ჩრდილო-დასავლეთით რიონს და იმის შტოებს ვადრე გაგრამდე 2). ამ სივრცეზე ყოფილა გავრცელებული თვით ქართული ენა, რომელსაც ძველადვე ქართლის-ცხოვრების ახრით ორი საკუთარი შტო ჰქონია დედაენასე დაშორებული: სკანური და მეგრული. სკანები მკვიდრობდნენ იქვე, სადაც ასლად ცხოვრობენ. მეგრულს ენას სჭერია მთელი შავი-სღვის ზირი ყუბანიდან მოყოლებული ვადრე ტრავისონის თემამდე და თვით ტრავისონიც 3), ესე იგი ის სივრცემთლად თუ არა არ ვიცით,—რომელსედაც ასლად მკვიდრობენ ჩერქეზნი და აფსაზნი, გურულნი ჭ ლაზნი ანუ ჭანნი, რომელნიც თვით მეგრულებადვე ირიცხებიან ქართლის-ცხოვრებაში 4). მეგრული ენა ძველადვე დაჭმორების ქართულს: ქართლის-ცხოვრება ერთს ადგილს იტყვის, რომ ჭყონ-დიდი მეგრულს ენასე ჭნიშავსო დიდ-მუსას 5). შავი-სღვის მხრივ საქართველოს სასღვარნი შევიწროებული ყოფილა ბერძნების-

1) *Ibid.* p. 8, 9, 45, 128.

2) *Hist. de la Géor.-Introd. et tables p. III.*

3) *Hist. de la Géor. I, p. 18, 56.*

4) *Hist. de la Géor. t I, p. 56.*

5) *Ibid.* p. 239.

გოლარისებრან 1). ამ ფაქტს სრულებით ეთანსებებიან უცხო-ტომთ-
 ცნობანი, რომელნიც ჩვენ დაწვრილებით ვუჩვენეთ «საქართველოში».
 სამსეთის მსრივ ჩვენ ტომს სასლვრად ქქონია ის ქედი, რომელიც
 გასსაზღვრავს მტკვარსა და რასსა. ამ სასლვრისგამო ქართველებს და
 სამსებს შორის ატესილა განსეთქილება და ბრძოლა 2), რომელსეც
 ჩვენ გვეჩვენა საუბარი თავისს ადგილს. — უცხო-ტომთ მწერლების თქმუ-
 ლება საქართველოზე თითქმის იგივეა, რასაც ქართლის-ცხოვრებაში ვხე-
 ვუვლობთ. ეს საგანი ჩვენ კიდევ გამოვიკვლიეთ და ამისთვის აღარ ვრაცხთ
 საჭიროდ იმის განმეორებას. ჩვენ აქ მხოლოდ იმას ვიტყვი, რომ
 ძოხესა და ეზეკიელის ღ თვით ჭეოროდტეს აზრით შესსნი და ტუ-
 ბაღნი ანუ ტიბარქლსნი (ჩვენსი იბერნი) ერთს და იმავე ნათესაობას
 შეადგენდენ. რაზე თავისს არგონავტიკაში ტიბრენებს უჩვენებს ჰინ-
 ტის მსარებაში, თეომოდინის საზღვრად, იქ სადაც მე V საუკ. ქრის-
 ტეს შობის წინ სვილაქსი და ჭეკატე იმათ უჩვენებენ და სადაც თვით
 ქსენოფონტემ ივინი ჭზოვა. სტრახონი აღნიშნავს ტიბარენებს აღმო-
 სავლეთად. ისიც შესებს და ტიბარენებს ტიბარენის ტომად მოიხსენებს 3).

აქედამ სხანს, რომ უცხო-ტომთ მწერლების აზრითვე იბერიის
 ტომნი ერთს შთამომავლობას ეკუთვნოდნენ და ერთს ენას სმარებ-
 დნენ, თუმა ივინი ერთმანეთში დაყოფილნი ყოფილან. პოლიტიკუ-
 რი დაყოფა ქართველებისა თვით ქართლის-ცხოვრებიდამ სხანს ძველა-
 დკე. მიზეზი ამისი ყოფილა გეოგრაფიული მდებარება: იმათ თვით
 ბუნება აცალკეებდა ამას სსვა მიზეზიც დაერთო: ეს იყო გავ-
 ლენა შემდეგ მოსაზღვრე-ტომთა, სპარსთა და ბერძენთა. იმათი სარ-
 გებლობა მოითხოვდა ქართველების განუერთებას. დასავლეთი საქართვე-
 ლოს მსარე იყო. საბერძნეთის გავლენას ქვეშ, აღმოსავლეთი — სპარ-
 სების გავლენას ქვეშ. ეს რ-გვარი გავლენა იწყობა თავდა-პირველა-
 დკე და დრახ განმავლობაში უფრო-და-უფრო მყარდება. ის აქ აღმო-

1) *Ibid.* p. 27, 40.

2) *Hist. de la Géor. t. I p. 1766, 135; 140. Addit. et Eclaircis. a l' Hist. de la Géor. p. 73—74. Rech...p. 100.*

3) *Rech...p. 48, 54—58.*

ასწინ თავმის. ნაყოფს სარწმუნოებაში, სწიკრებაში, ყოფა-ცხოვრებაში და წეს-დებულებაში, რაგორათაღ ამს ჰმოწმობენ ქართლის-ცხოვრება და უცხო-ტომთ მწერალნი. აღმოსავლეთის საქართველოში ვრცელდება ზოროასტრის აღსარება, ანუ ცეცხლის-თაყვანისცემა, რომელიც სომხეთით შემოაქვთ სპარსებს. დასავლეთი საქართველო ითვისებს ბერძნების კრძთ-მსახურებას. 1). თვით ქრისტეს სარწმუნოება შემოდის პირველს საუკ. იმერეთში ჭ მესხეთში ბერძნების კოლონიებიდამ; ქართლ-კახეთში კი მეოთხე საუკ. სომხეთით. ქართლ-კახეთის ზნეობას აქამომდე აქვს სპარსული კვალი; იმერეთს კი არა. აქ ქართლის-ცხოვრების მოხსენებით, მეორე საუკ. ქრისტეს წინ; ფარნაოზ მეფეს შემოაქვს სპარსული წეს-დებულება: ის აწესებს სპასალარს და საერისთავოებს 2). ქართული ერისთავი, საერისთავო არის სპარსული სატრპაზი, სასატრპაზო, სომხური ზატეასში, საზატეასში 3). თვით ქართლ-კახეთის შინაური ცხოვრება არის სპარსული. სპარსეთის ერისთავი არდამ ამყარებს აქ სპარსულის შენობის წესს 4). სტრაბონის დროს აქ ვპოვებოდათ მთელს სალსს ოთხ-კასტად დაყოფილს, რამელნიც ჯემშიდისაგან სპარსეთში დასკვნილს კასტებს მოგვგონებენ 5). სამოქალაქო წესი შავი-ზღვის პირად უფრო ბერძნული იყო, თუძცა შემდეგ ქართლმა იმას მცირედ ჰმისთვისა თავისი წესი. — რადგან ბერძნების განათლება უფრო ძალა იდგა სპარსების განათლებასე, ამისგამო მესხეთმა და იმერეთმა ქართლზე და კახეთზე სწავლა — სკოლონიებით უფრო წინ წაიწიეს. ეს ასლაცა სჩანს. რამდენადაც კახეთის მსრიდამ თქვენ უახლოვდებით მესხეთს და იმერეთს, იმდენად ძველის კულტურის გავლენას უფრო ჰგრძნობთ. ეს რ-გვ-

1) *Hist. de la Géor. t. I, 100, 101, 111—112.*

etc. Hist. de la Siounie t. I p. 42, 61, Mém. sur l' Arm. t. I, p. 3, 6, Voyage autour du Cauc. t. II, p. 40.

2) *Hist. de la Géor. I, p. 42.*

3) *Ibid. p. 80, 182 n., 227, 238, 250.*

4) *Ibid. p. 27.*

5) *Hist. de la Géor. Introd. et tables p. XIX.*

რი გავლენა სპარსეთისა და სპერსეთისა მთელს ქართულს ისტორიას მისდევს. დროითი-დრო იგინი ერთმანეთს შექსედებინ, ასტუდება ბრძოლა, რომელიც მესრეთს და მექესს საუკუნო მთელს ლაზიკას ანუ დასავლეთს საქართველოს ააოხრებს. ამ ორგვარის გავლენის სასარგებლოდ შემდეგაც ბერძენი და სპარსნი თავიანთ მეტადინებობას არ მოჰკეეტენ, რომ ქართველი ნათესაობა ერთი-მეორეს არ დაუკავშირდეს, არ შეუერთდეს, რომ შეერთებულმა ქართველობამ საკუთარი ძალა არ აღმოიჩინოს. ეს გაცალკეება ქართველებს სრულებით შეეთვისება, ბუნებად გადაეშტევა, და თუმცა უამითი-უამად ჩვენნი წინა-პარსნი შეერთების სურვილით აღიპრინან, მაგრამ სუსტად და ბოლოს იხინი სრულებით დაიგლიჯებიან და ამით საქართველოს დასცემენ.

დიმიტრი ბაქრაძე.

საქართველოს ისტორიის ჰიროგლ- დაწერება.

(დასასრული.)

ჰიროგლ-საუგუნოების გამოხატულებას ქართლის-ცხოვრებაში უკ
ზრის სრულებით უღაპარნი. იმისი საუგუძველი დაძეარებულთა მჭიდრთს
ნიადგნე, თუმცა შეხობა აქ ამოუვანილია არეგ-დარეკით, ესე იგი, ამ
შენობის სულთნება არის აჭრელებული სსკა და სსკა გვარის სტი-
ლით, რომელიც წარმოგვიდგენს უღაპრულს თქმულებასაც და ისტო-
რიულს შემთხვევასაც. ქრონოლოგიას ნუ დაეკითხებით: ნამდვილი ის-
ტორიით დასკნული ამბავი, რომელიც ამა და ამ დროს მომსდარა
ქართლის-ცხოვრებას რამდენისაზე საუგუნით წინ და უგან გადააქვს.
ამ გვარსი შეცდომას აუცადებულთა მკულს დროებში. ასეა არა თუ ჩვენს
ისტორიისში, ასეა თუ ითა ეგულა ქვეყნის წელთ-აღწერაში. იმისი გარ-
გევა მწელი უკ არის, თუ რომ თქვენ იმას გამოიკვლევთ, ერთის ტო-
მის თქმულებას მეორის და მესამის ტომის თქმულებას შეადარებთ.
რასაც ჩვენ აქ ვამბობთ, იმაში გვიმოწმება ის ფაქტები, რომელნიც
ჩვენ ამას წინადა ამ სტატიაში მოვიხსენიეთ. ამასვე გვიჩვენებენ ის
ფაქტები, რომელთაც ჩვენ ასეა გამოვიკვლევთ. ეს ფაქტებია: სასართ
ტომის გაძრელება კავკასიის ჩრდილო-მხარეს, იმათგან რსების ტა-

227/1871

დმოსასლება მიდიიდან კავკასიის მხარეში და აგრეთვე სპარსეთის გზა-
კლენა საქართველოზე და თურქის-გოლანის მოსვლა საქართველოში
ჩინეთიდან.

ქართლის-ცხოვრების თქმულებას სასარგებო და ოსებზე, გვიანე
სენ-მარტინის სიტყვით, დიდი მნიშვნელობა აქვს: ის გვიჩვენებს ეთ-
ნოგრაფიულს დაწეებას უმადლესის კავკასიის ადგილებისას 1). გა-
მოვწერთ ქართლის-ცხოვრების თქმულებას: «მას უამსა შინა განმლიე-
რდეს სასარნი და დაუწყეს ბრძოლა ნათესავსა ლეკისათა და კავკასი-
ოსთა. ესე თარგამოსიანნი ყოველნი მას უამსა იყვნეს მშვიდობით,
სიყვარულსა ერთმანერთისასა; ხოლო შვილთა ზედა კავკასიისთა იყო
უფალ დურბუკ, ქე ტირეთისი. ესრასნეს ესე ექვსთავე ნათესავთა
თარგამოსიანთა და ითხოვეს შველა სასართა ზედა. ხოლო შვერბეს
ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი და გარდავლეს მთა კავკასია და
მოსტყვევნეს ყოველნი საზღვარნი სასარეთისანი და აღაქეს ქალაქნი
ზირსა სასარეთისასა და წარმოვიდეს. ამისსა შეძგომად სასართა
იჩინეს მეფე და დაემორჩილეს ყოველნი სასარნი მეფესა მას ჩინე-
ბულსა მათსა და წარმოიღვენეს იგი და გამოავლეს ზღვის-გარო
რომელსაც აწ ჰქვიან დარუბინდი ვერ წინა-აღუდგეს თარგამოსიანი,
რამეთუ იყო სიმძავე ურცხვი სასართა. წარტყვევნეს ჰეყანანი
თარგამოსიანთანი და შეჭმურსნეს ყოველნი ქალაქნი არარტისანი და
მასისისანი და ჩრდილოეთისანი. ხოლო დაურხეს ცისე-ქალაქნი
თუსარისისა, სამშვილდე და მტკვრის-ცისე, რომელ არს ზუნანი, ში-
და-ქართლი და ეგრისი. და ისწავეს სასართა ორნივე ესე გზანი, რომელ
არს ზღვის-გარი, დარუბინდი და არაკვის-გარი, რომელ არს დარია-
ლა. და განამრავლეს სასართა გამოხვლა და ტყვესა მათი, და ვერ-
ლარა წინა—აღუდგეს და მიერიდგან იქმნეს ყოველნი თარგამოსიანნი

1) *Rech. sur les popul. du Cauc. p. 151.*

მოსარკე საზარტა. ზოლო ოდეს პირველ გამოვიდა საზარტა მეფე და მოსტუეკნს ქვეყანსი, რომელი სემოდ დაგვიწერის, და გარდავლო მთა კავკასია, და იყო ძე მისი სასელით უფობს, და მისცა ქვს მისსა ტყვე სამხითისა და ქართლისა. და მისცა ქვეყანა კავკასიის საწილი ლომიკის მდინარისა დასავლით, დასავლეთამდე მთისა და დაეშენა უფობს და მათი ნათესავნი არიან ოსნი და იგი არის ოსეთი, რომელ საწილი იყო კავკასიისა. და დურძეკ, რომელი უწარხინებულეს იყო შეილთა შორის კავკასიისთა, მივიდა და დაჯდა ნაზრადსა შინა მთისასა, უწოდა სასელი თვისი დურძეკეთი, და მისცემდა საჯგსა მეფეს საზარტასა.

ხოლო მასვე გზობასა მისცა მამის ძმის-წულსა მისსა საზარტა მეფემან საწილი ლეკანისა, აღმოსავლით ზღვიდგან დარუხანდისით მდინარემდე ლომიკისა, და მისცა ტყვე რანღსა და მოკავანისა და ეშენა იგი მუნ, რომელ საწილი იყო ლეკანისი: ხოზანის, რომელი უწარხინებულეს იყო ნათესავთა შორის ლეკანისათა, მივიდა და დაჯდა ნაზრადსა შინა მთისასა, აღაშენა ქალაქი და უწოდა სასელი, თვისი ხოზანისეთი 1)ა.

საზარტი ეკუთროდნენ ძველადვე გრცლად-გავრცელებულს საშუალო-აზიაში თურქანის მოდგმას ანუ ნათესაობას. ამ ნათესაობას შეადგენდნენ ოთხნი უმთავრესნი ტომნი: თურგუსნი, მონგოლნი, თურქნი და ფინი-თურგუსნი იყვნენ გაბნეულნი ჩინეთის სასიღვით ნრდილო-მსარეს ვიდრე ციმბირამდე. მონგოლნი თავდა-პირველად ცსოკრობდნენ ბაიკალის ტბის მასლობლად და ციმბირის აღმოსავლეთს საწილში, ვი. დრე ჩინგიზ-ხანმა მე XIII საუკ. ქრისტეს შობის შემდეგ მთელი მონგოლის ნათესაობა ერთად შემოაჯგრიბა და მონგოლის სამეფო დააწესა. თურქნი ბინჯდრობდნენ ალტაის მიიიდან მოყოლებული კასპიის

1) ქართლის-ცსოვრება, გამოცემული ბრახსესავან 1849 წ. გვერ. 21—23.

ზღვამდე. ფინნი ანუ ჭუნნი იმეოფებოდნენ ურალის მთებში; ამის-
თვისაც ფინურს ენას ურალური ენა ეწოდა. ის სივრცე, რომე-
ლიც იმათ ეჭირათ, იყო: კასპიის ზღვისა; გოლგისა და ტა-
ნაისის კიდეები ბალტიის ზღვამდე 1). ფინურის ტომის
შტოს შეადგენდნენ სვათა შორის ბულგარები, კენგრები და ხაზარ-
ბი. — თურანის მოდგმას დიად განსხვავებული თვისება ჰქონდა. სემი-
ტურს ნათესაობაზედაც და არიულს ნათესაობაზედაც. სემიტურის და
არიულის მოდგმას ენებში ნათესაური კავშირი ყოველთვის იგულის-
ხმება, თურანულის ნათესავის ენებში კი არა. მიზეზი ამისი ის იყო,
რომ თურანულნი ყოველთვის ნომადნი ანუ მოძრავნი ტომნი იყვნენ;
იმათ ერთმანეთში პოლიტიკური და ლიტერატურული დამოკიდებუ-
ლება არა ჰქონდათ 2). იმათ მჭიდროდ დამყარებული სასლ-კარობა არ
იყო. ისინი დღეს აქ ნომადობდნენ, სვალ იქ. ისინი მომატებუ-
ლად ურალის მხარეებს ევლტოდნენ. თავიანთ გადსასვლელში ისინი
სან-გომლიკ ბინადრობდნენ უფრო იქ, სადაც ჰმალდნენ სამოვარს,
ტურს და დონის-ძიებს ცსოვრებისას. აი რათ დასდეს იმათ დიდი-
სნით ბინადრობა ურალის-მთის საყოფიერს მხარეებში. აქ ისინი ერთი-
ერთმანეთში შეირივნენ. ამ შერევაში ახალი ენები და ახალი ტომები
აღმოჩინა. ზოგნი ამ ტომთაგანნი იქვე დაჩნდნენ, მომატებული ნაწილი
სხვა ტომთ მოძრავობისგამო აღმოსავლეთით იმელებულ იყო. განეგრძო
თავისი ემიგრაცია დასავლეთისკენ 3). ფინურები იყვნენ ბარბაროსნი. ისინი
სასითაც და ზნეობითაც მოკვავდნენ მონგოლებს, რომელთაც შემ-
დეგ მე XIII საუკ. აზია და ევროპის ნაწილი ააოხრეს. იმათ ჰქონდათ
საზინზარი, ზარ-დამცემი შესედულობა. მიწის შემუშავება, გუთნის

1) *Макса Мюллера, наука объ языкахъ, стр. 225—229, 239, 303. Lebeau, Hist. du Bas-Emp. t. IV p. 60 note 2.*

2) *Наука объ языкахъ, стр. 220, 221.*

3) *Klaprothe, Asia polyglotta, p 182 et suiv. — Schnitzler, Empire des Tsars, t. II. p. 551 - 552.*

ხმაკება იმათი ხელობა არ იყო. ეს ხელობა ტუეკებს ჭქონდათ მინდობილი. თვით ფინნები იყვნენ ჰირუტუკის მიმყოფნი. როგორათაც მოძრავი ტომი ისინი ცსოვრობდნენ ალანუსებში. დიდით-პატარამდე იყვნენ ცსენოსანნი, მსედარნი; სძარობდნენ შვილდ-ისარს და გასითქვენენ მეძრობით როგორათაც მამა-გაცნი, აგრეთვე დედა-გაცნია; ნათესაობა ფინებს არ იცოდნენ; შვილი ირთავდა თავის მამის ცოლებს. ფინნები ანუ ჭუსნები 2000 წლითვე ქრისტეს წინ ჩინელთაგან იყვნენ ცნობილნი. დაყოფილნი მრავალს ურდოებად ისინი ექვემდებარებოდნენ და ემონაკებოდნენ ერთს მეფეს და ისე ძლიერი იყვნენ, რომ მოსაზღვრე-ტომნი შიშ-ქვეშ ეყურათ. იმათ სძლიეს სვეითებს ანუ გოთებს. განსაკუთრებით ისინი ეტანებოდნენ მდიდარს და ნყოფიერს ჩინეთს. იმათ შესავაკებლად თურქე იყო ჩინეთის სრდილო-საზღვა-რზე აღმართული ის დიდი ზღუდე, რომელსაც ოთხსაი ლეი ეჭირა; და რომელიც ასლაც განცვიფრებას აღძრავს მოგზაურის გულში 1).

ყემოდ მოვიხსენეთ, რომ საზარნი შეადგენენ ფინურს შტოს. აღმოსავლეთის ისტორიკოსების თქმით, საზართ დასაწყისი დროს წევდადში ივარება. იმათი წინა-პარი ყოფილა საზარი, შვილი იათუტისა და ძმა თურქისა. ის დამკვიდრებულა ატელზე ანუ გოლგის მდინარეზე, სადაც იმას დაუფურქნებია ქალაქი, რომლისთვისაც საყუთარი სასელი უწოდებია. საზართ შთანძომავლობა თვით სომხეთის მწერალთა აზრით უძველესის დროდამ მომდინარეობს 2). ზოგნი მწერალნი იმათ უწოდებენ სვეითებად 3), ზოგნი—თავრო-სვეითებად 4), ზოგნი—თურქებად 5). ისინი გავრცელებულნი ყოფილან და

1) *Hist. du Bas—Emp. t. IV p. 67—75*

2) *Ibid. t. XI p. 115 n. 2 116.*

3) *Hist. du Bas—Emp. t. IV, p. 61—65.*

4) *Ibid. t. XI p. 116.*

5) *Ibid. p. 115 n. 2.*

დისტინის საზღვრიდამ მოყოლებული კავკასიის ჩრდილოდ ვიდრე შავ-ზღვამდე და თავრო-ხერსონამდე, რომელიც ასლა ყირიმს შეადგენს. იმათი შთავარი იწოდებოდა სასანად. საზარნი იყვნენ დაყოფილნი მრავალ მუხლებად 1). ძველს ეპოქებში ისინი შეადგენდნენ აჭურძილეს ტომს. როგორათაც ჩვენ ამას თავისს ადგილს ჟურჯენებთ. ისინი მომატებულად გაძლიერდნენ შემდეგ. სენ-მარტენი ამბობს, საზარები და მადიარები ანუ კერტები ერთს და იმავე ტომს შეადგენდნენ. არაბის გეოგრაფი იბან-ჭაუკალი, რომელიც მე X სუგ. ქრისტეს შემდეგ ცხოვრობდა, თავისის მხრით იტყვის, ვითამც საზარნი და ბულგარნი, ფინურნი ტომი, ერთს და იმავე ენას სმარობდნენ 2).

საზარებმა დასტოვეს თავიანთი კვალი კავკასიაში. სენ-მარტენის თქმით დადისტინის ავარები, იმათის მონათესავე დიდოს ტომით, არიან საზარნი ანუ ჭუნსები. აი იმის, საიტყვა: «სოგი-ერთნი მწკარაღნი, რომელთაც ავართ. ისტორია გამოუკვლევიათ, იმათ შორის დეგინი, ლეკებთ რიცხვში გაძლიერებულ ტომად ავარებს მოისხენებენ. კლავროტს შეუნიშნავს კავკასიის ავარებში მრავალი სასელ-წოდება, რომელიც დუნაის ჭუნსებში და შანხონდის ავარებში სშირად სმარებული ყოფილა. კავკასიის ავარნი განსხვავებულნი არიან ლეკებში. ისინი შეადგენენ 14,000 კომლს, ანუ 30,000 სულს. ისინი სმარობენ ენას, რომელიც ლეკურს არ შეემსგავსება. ისინი ცხოვრობენ ხეობებში და ამ ხეობებს ჭსას-ღვრავენ—ჩრდილოეთით კავკასია, დასავლეთით ჩენსები და აღმოსავლეთით შამსაღის ტარგოვი. სომხები და ქართველები ავარიან უწოდებენ ხუნსასად. ადგილობრივ იმას ჭქვიან ჭუნსის მიწა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ტომი მომდინარეობს იმ ვიღაროტის ჭუნსებისგან, რომელთაც ზროკობი და მოსე ქორენელი მოისხენებენ კავკასიის

1) *Hist. du B-Emp. t. XI, p. 116—117.*

2) *Ibid p. 115 n. 2.*

დასავლეთად ანუ კასპიის ზღვის მასლობლად. ესეც უნდა გავსოვდეს, რომ ის ნაწილი გენგრიისა, რომელიც ოდესმე თურქის-ტომს კომანებს სჭერიათ, სასურ-წოდებულა აგრეთვე კუნსაგად 1). სენ — მირტენივე ამტკიცებს, ვითომც ერეკლე იმპერატორის დროს მე VI საუკუნე დადისტანი ჭუნსებს სჭეროეთ 2). აქ უნდა დაურთოთ ჭოსონის თქმულება. ჭოსონის შემოაქვს თავის თსულებსაში გავასიაზე რეინგისგან შენიშნული ლეგების გარდამოცემა, ვითომც იმათნი უძველესნი წინა-პირნი მოხუციყენს ინდოეთიდან და კერ შირვანში დასასლებულიყენს, მასუგან ჩრდილო-გავასიის მხარეებში, ვითომც შემდეგ ისინი სასარებს შეეჭვიტოთ მათში და თვითონ დაეჭირთ ნაწილი იმათის ადგილებსა 3). — სასართ შთამამავლობადუ ქსადან ჩერქეზებს. ლეო ამას დარწმუნებით ამბობს. იმისი სიტყვით სასარნი ყოფილან დაყოფილნი რამდენსამე შტოებად. იმათში ერთი შტო ყაბარდად თურქმე იწოდებდა. ლეო ამ აზრს აფუძნებს კოსტანტინე პორფიროგენის სიტყვასე. პორფიროგენი გვიამბობს, რომ სასართ — ყაბარდოელებმა თავისი სახელი გადასცეს იმ მხარეს, რომელიც ჩერქეზეთის აღმოსავლეთად მდებარებს. სენ — მარტენი ლეოს აზრს ანც უარ-ჭყობს, ანც ითვისებს; ის მხოლოდ ვერ იჯერებს, რომ ვისანტიელების ყაბარდას ჭქონდეს დამოკიდებულება რამე ჩერქეზეთის ყაბარდოსთან, რადგანაც ჩერქეზის ტომი ფინსებთ მონათესავე ტომი არ არის 4).

1) *Hist. du Bas-Emp.*, t. VI, p. 460 n. 2. IX p. 404 n. I. *Зан. Каох. Онд. Рус. Георг. Общ. уч.* VII, *Смачо, сmp.* 28. ამ წიგნში კრიტიკის და ბიბლიოგრაფიის ავტორი (გვერ. 51-52) უარ-ჭყოფს ავარელების ფინურს შთამომავლობას და ამასთანავე ამტკიცებს, იმათის ენის მოწმობით, რომ ისინი ძველად ნომადები იყვნენ და დიდ დიდის-ხნის მოხუცი არიან ჩრდილოეთით.

2) *Ibid*: t. XI, p. 104 n. 1.

3) *D'Ohsson, des peuples du Caucase. Paris; 1828*, p. 5.

4) *Hist. du Bas-Emp.* t. XI, 117 n. 1 et 2.

ასეა ჩვენ შეგვიძლიან ქართლის-ცხოვრების თქმულებას საზარებ-
 ყვე ძალა მივცეთ. ის აზრი, ზოგიერთთაგან მიღებული, ვითომც
 საზარნი გამოაღწენ ქრისტეს შემდეგ და ვითომც იმ დროს,
 რომელსაც უჩვენებთ, საზარნი ვი არა, არამედ სვეთნი ყოფი-
 ილან ისტორიული მოქმედი ტომი, უსაფუძვლო აზრია. ან ვინ
 იყენენ სვეთნი? მართლდა მოძატებული ნაწილი სვეთებისა ინ-
 დო-ევროპიელნი არიან, ესე იგი გეთნი ან ელთნი, მაგრამ ისიც
 უნდა გვასსოვდეს, რომ სვეთებადვე ირიცხებიან ზოგიერთნი ნო-
 მადნი ტომნი, რომელნიც მოძარაბდნენ იმ სიფრცესე, სადაც სსვა
 და სსვა დროს თუჩანებებს და არილებს კვათულობთ და რომელნიც
 სსვა და სსვა მოდგმას ეკუთვნან. ზოგნი მწკრელნი სვეთებად სა-
 სელ-სდებენ თვით საზარებს. პოტოცგი ამტკიცებს, რომ კა-
 ტიარის ტომი, რომელთაც ჭეროდოტე სვეთებად უჩვენებს იქ, სადაც
 ქართლის-ცხოვრება ასასლებს საზარებს, ყოფილან საზარნი; კატარე-
 ბის მესობლებად იგივე ჭეროდოტე უჩვენებს იმავე მოდგმის ტომს
 ბასალიანებს, ბერძნულად სამეფო-სვეთებს. მოსე ქორენელი სამატიაში
 პოულობს საზარებს და ბარსელიებს; ერთის ვიზანტიურის სრა-
 ნიგის თქმით საზართ-ნომადნი არიან გამოსულნი ბერძელიადამ. თვით
 ვივანე სენ-მასტინი საქართველოში უჩვენებს უძველესის დროდამ და-
 სასლებულს ურალ-ფინურს კოლონიას, რომელსაც ის უწოდებს სა-
 ბირებად, ფინო-საბირებად 1). ერთის სიტყვით, ქართლის-ცხო-
 ვრების თქმულება საზარებზე, ჩვენი ფიქრით, ეჭვ-გარეთ უნდა იყოს.

ქართლის-ცხოვრებას საზარებზე შემდეგი ცნობებიც შემოაქვს. ბევ-
 რით ადრე ამ დროზე. რომელსაც ის აღწერს, ის უჩვენებს ეგრისის სასლ-
 ვრად მცირე-საზარის მდინარეს, ესეიგი ასლანდელს ყუბანს. ამ წარის თა-
 ხსნა თვით ჭეროდოტე, რომელიც რიტტერს მოაქვას 2) იის ლომეკს,

1) *Rech.* 62, 63, 146 - 149.

2) *Hist. de la Geor.* I, p. 18., საქართველო დ. ბაქრძისა
 შირვ. რვეული. გვ. 46.

შემდეგ თერგს და ვოლგას შუა მდებარე სივრცეს სასელს-სდებს დიდ-სასარკეთაღ 1). სასარნი, ქართლის-ცხოვრებას თქმით, თვით საქართველოშიც ყოფილან დასასლუბელნი და იმათი ესა ქართველებს სცოდნიათ 2). ქართლის-ცხოვრება სასარო მოდგმას დასასლებს ლეკანის სამფლობელოში, სასელდობ ლეკანის აღმოსავლეთს მსარეში 3). აქ ჩვენ უნდა დაუთოთ, რომ შეათე საუგ. არაბული გეოგრაფი მასხუდი ჩერქეზებს უწოდს საზრებად, საზრანებად 4). დუბუას სიტყვით ჩერქეზის ტომი იყოფა: ოთს შტოდ: ადიგე, უბარდო, აბაზა და აფსაზი. იმათ ენებში შეინიშნება: სასოგადო ფესვი და ფორმები, რომელნიც აღმოაჩენენ ფინურის ენის სასტემის მსგავსებას, სასელდობრ ოგულურისას და ოსტიაკირისას, რომელნიც ტომებში არიან გავრცელებულნი. თვით ჩერქეზების ყოფა-ცხოვრების წესი ძველს აფინებს მოგვაგონებს 5). ჩვენ ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რაც «საქართველოში» კავკასიელთ ენებზე ვთქვით: აქ თურანის მოდგმის სიტყვები მომატებულ ლეკურს და ჩერქეზულს ენებში კმა-რეთ 6). ამასი ეჭვი არ შეიძლება; მაგრამ მართალია თუ არა დუბუას აზრი, კითხვაც გრძობატიკული ფორმები ჩერქეზულისა და ლეკურისა ფინურს ენას ეკუთნოდეს, ამასე ასლა ვერას ვიტყვიით დარწმუნებით, რადგანაც ლეკური (ავარული) და ჩერქეზული ენები ამ მხრით გამოკვლეულნი არ არიან.

ქართლის — ცხოვრების გარდამოცემა ოსების შთამომავლობაზე და ამ დროს, როდესაც ოსები კავკასიაში დასასლებულან, არეული მოსის-

1) *Hist de la Géor.* I, p. 18.

2) *Ibid.* p. 32.

3) *Ibid.* p. 26.

4) *Massoudi, Descript. du Cauc. Journ. d'une résidence en Circassie par Bell, t. I, p. IX.*

5) *Dubois, Voyage. t. I. 102, 114.*

6) საქართველო, პირ. რე. კვ. 95.

რობას. ამ დროს ქართლის ცხოვრება უჩვენებს მე XVII საუკ. ქრისტეს წინადა; ბერძნის მწერალი ჭეროდოტე კი მე VII საუკუნეში ნამდვილი დრო ოსების დასასვლებისა აქ უფრო ჭეროდოტესაგან ჩვენბული დრო უნდა იყოს. ამ დროს ისვენებინ პირველად ახეზი კავკასიის მსარეში. ამ დროსვე წმოდება ჩვენ დიდ ქედს სახელად «კავკასია», რომელიც ახებს ინდოეთიდ მოუტანიათ, როგორც ეს ჩვენ «საქართველოში» გამოვიკვლიეთ 1).

ქართლის ცხოვრების მოთხრობა საზნართ გავლასე ზღვის-კარით და იმათგან სომეხთ და ქართველთ, რანელთ და მოკავანელთ დატყვევებაზე, დუბუას სიტყვით, სრულებით ეთანხმება ჭეროდოტეს ნამდებობს სკვითების გლასქრებაზე ამ მსარეში. როდესაც სკვითნი სდევნიდნენ კიმერიელებს — ამბობს ჭეროდოტე — კიმერიელებმა მიჭმართეს შავის — ზღვის ნაპირ აფხაზეთს და კოლხიდას, ხოლო სკვითებმა, (ანუ ქართველთ საზარებმა) განვლეს კავკასია, რომელიც იმათ მარჯვნივთ მდებარებდა, გაიარეს დერბენდი და აქედამ დაესხნენ აზიას დასავლეთისას და დაიმონავეს ისა 28 წლის განმავლობაში, ესე იგი 933 წლიდამ 905 წლამდე ქრისტეს წინადა. ერთს შემთხვევას, რომელიც ამ გარემოებაზე დამოკიდებული, და რომელიც გადმოგვცნეს ბერძნებმა, ქართული ქრონიკავე ამტკიცებს. ეს შემთხვევა არის სკვითებისაგან მიდიელთ კოლონიების გადმოსასვლება კავკასიის ჩრდილო-მსარესა.)

როდესაც სკვითების ანუ საზარების მეფე პირველად დაეტა კავკასიის სამსრეთად მდებარე ქვეყნებს, და ააოხრა იგინი, მაშინ იმან შემდეგ უგუ-ქცვისა თავისს შვილს უობოსს დაუმევიდრა ქართველთ-სომეხთ ტყვენი იმ ადგილებითურთ, რომელნიც თერგის დასავლეთად მდებარებენ ვიდრე კავკასიის ვიდემდე. უობოსის შთამამავლათაგან და

1) საქართველო, პირ. რე. გვ. 65.

ამ სასლთ მოსასლეთან წარმოსდგენენ ოხნი ანუ ოსეთის მცხოვრებნი 1). ამას გვიამბობს ქართლის-ცხოვრება. ამასვე გვიამბობს დიოდორე სიცილიელი, როდესაც ის იტყვის, რომ სკიითებმა ძაღიელნი გადმოასასლესო სარმატიასი, რომელნიც კავკასიის ჩრდილო-მხარეს მდებარეებს. ამ მიდიურს კოლონიას შეადგენდნენ ნესტორის იასუბი და საშუალო-საუკუნეობის ალანები 2).

ასეუბი ანუ ალანები, რომელთაც დუბუს მოიხსენებს, ძველადვე არიან ცნობილნი. ალანები ასე ძლიერნი და გავრცელებულნი იყვნენ, რომ იმათ ეპყრათ მთელი მსარეები შავის-ზღვის და კასპიის-ზღვის შორის; ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით. შტოლომეს დროს, პირველის საუკუნის განუფას ალანებს უკირათ აღმოსავლეთი აზიისა და იმათვე სასელ-სდუს ალანის მთებად იმ მთებს, რომელნიც აზიის შუახეულამდე მიემართებან და რომელნიც, როგორც ამბობენ, უდრიდნენ ასლანდელს ალანის მთებს. ალანებს ისენიებენ თვით ჩინელები. ესენი იმათ იქვე სასლგებენ, ესე იგი კასპიის ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთს მსარეებში. ამათის თქმულებით, ალანნი იყვნენ ნომადნი და შემდეგ ტომნი. სახემწიფისა, რომისა და სომხეთის მწიკრალნი თანა-სმად ჰმომობენ, რომ ქრისტეს შემდეგ ოთხის საუკუნე. განმავლობაში ალანნი ყოფილან ეკელა ტომებზე უმუმდელებენნი და ცხოვრობდნენ ვრცელს ვაკე—მინდვრებში, რომელნიც მდებარეებენ კავკასიის ჩრდილოეთად, შავსა და კასპიის ზღვას შუა, აოსრებდნენ ეკელა ადგილებს ვიდრე მეოტიდის ზღვამდე და კიმერის ბოსფორამდე, გადიოდნენ კავკასიით მიდიისა და სომხე-

1) ქართლის-ცხოვრებეთ, როგორც უკომად ვნასეთ, ოხნი არიან უობისის შთამომავალნი. უობისი იყო საზარი, მას სადამე ეს ცხოვრება: ოსებს საზართ მოდგმად ჰსადის.

2) *Duhois, Voyage, t. II, p. 26 - 28.*

თის ასაკულად ჩინელნი იმათ ჭუნებად უწოდებენ. მაგრამ იმათი აკებულება ინდო-ევროპიულს შთამომავლობას მოგვაცანებს. ალანნი, იყენენ ტარგანნი, სხით კარგად მოწყობილნი, იყენით თეთრნი, სხითით ჰამენი, მკვირცხლნი და ცხენოხსნობის მოყვარენი. თუძცა ისინი ეოფა-ცხორებით ჭუნებს მიემსგავსებოდნენ, მაგრამ ისე კელურნი არ იყენენ. ალანნი მოძრაობდნენ ჯგუბ-ჯგუბად უდაბურებში და ცხორებობდნენ სის ქერქით მოფარდულს ურმებში ანუ კიბიტკებში. ალანნი შესდგებოდნენ. იქ, სადაც შირუტევისთვის სასარგებლო სამოვარს ჭმობებდნენ. ისინი ისე შემოჭკვებდნენ ურმებს, რომ იმტკვლივ ზღუდეს შეადგენდნენ. ეს იყო იმათი სიძაგრე და ქალაქი. აქ ბინადრობდნენ ვიდრე სამოვარი მოხსობოდა. მუდამ შინაჩაღებულნი ისინი იყენენ გართულნი ნადირობაში და სამსედრო დროს გატარებაში. უმთავრესი იმათი სელობა იყო ბრძოლა; მტერის სელით სიკვდილი თვითთუ ულს იმათგანს სასიქადულო საქმედ მიანდა. ალანები მსდალ ჯაცს შეურაცხებით უმზერდნენ; სიკვდილი მოსურველობით და სსულობით იმათ სამწუხაროდ მიანდათ. ალანი თავისის სელით მოკლულს თვითონვე ატყავებდა და ტყავს ორთუქად სმარებდა. ალანნი თავყანს სცემდნენ მარსს, რომლის წარმომადგენელადაც ჭქინდათ მიწაში ჩარტმული სმადი. ალანნი ვეკლანი კეთილ-მოზილებად ირიცხებოდნენ. იმათში მონაობა არ იყო. ისინი მონებად იმსახურებდნენ ომში ტყვედ დატყვნილს და იმისს შთამომავალს. ალანების უფროსნი სასეღ-იწოდებოდნენ მსაჯულებად. მსაჯულის ღირსება ეკუთნოდა იმას, ვინც უაღმატებულესად განვითარებულა იყო მეომრობაში.

შემდეგ ჭუნების დასახლებიას ბასკიროს მსარქში იმათ დაქსნენ ახალნი ტომნი, რომელნიც დასავლეთის თათარნიდამ იძროდნენ. თვით ჭუნები შეირყენ და ალანებს მიაწყენ. ეს იყო I საუფ. ქრისტეს წინ. ალანები იძლიენ და ზოგნი მეოტის ზღვისკენ და დუნაის მდინარისკენ მიიღტენენ, ზოგნი კავკასიის შინად შემოკვტუ-

ბდენს და თვით ჩრდილო კავკასიის სეპეებში შეფარდნენ. ამ დრო-
დამ აქ დიდ სეპებს უცხო-ტომთ უწოდეს ალანეთის კარად, ქართვე-
ლებმა დარი-ალად, დარი-ალანად. იმათ ჭეკანდათ საკუთარი მთავრები.
მეცამეტე საუკ. მონგოლებმა ბატუ-ხანის დროს და მასუგან ყაზარდო-
ელებმა ისინი ვაკე-მინდვრებიდამ განდევნეს და სრულებით შეჭვიდიტეს
კავკასიის მთებში, სადაც აქამოდე ცხოვრობენ. ამ დროს უნდა იუგ-
ნენ ისინი გადმოსასლებული საქართველოს მსრვი მდებარე მთის
სეპებში. ამ ალანთ ადგილ-სადგომს ჩვენ, ქართველები, ვუწოდო-
ბსკუთად, თვით იმათ რსებად. ისინი არიან ძველის აღმოსავლეთის
მწერლების აზნი, ჰტოლომეს და სტრახონის აზიანები, ჩინელთ,
ა-ზიები ანუ უზი-უნები. თვით რსების საკუთარი სასელ-წოდება გვი-
ტიციებს ამ იუგტს. ისინი უწოდებენ თავიანთ თავს ირანებად, თავიანთ-
ადგილ-სადგომს ირანისტანად. ირანი იუოძველი სასელ-წოდება მიდიისა
და მიდიის მცხოვრებლებისა 1). — რსების უოფა-ცხოვრების განსილვასი და
იმათას კნის გამოკვლევაში ამ სასელ-დროს მსსულან რამდენიმე ეკროპიელნი
გამოჩენილნი მწერალნი: ზოტოცივი, კლავროტი, დუბუა დე მონპერე,
შეგრენი, რსურის გრამმატიკის შემადგენელი, როზენი დე ჭეკსტა-
უსენი. ისინი ცხადად ჭმოწმობენ რსების ნათესაურს დამო-
კიდებულებას მიდიელებთან, სზარსებთან და ნემცებთან 2). იმა-
თის გამოკვლევით, რსები სასის-მოყვანილობით, სასიათით და ჩეკ-
ულობით ასლაც წარმოგვიდგენენ დიდს მსგავსებას ალანებთან და თვით
ზოვი-ერთს აწინდელს გერმანიულ ტომებთან. რსური ენა, ფილოლო-
გის შიერნის ხიტევიო, ეკუთვნის ინდო-გერმანიულს ნათესაობას, თუ-

1) *Hist. du Bas-Emp.* IV, p. 77 - 85. *Dubois* II p. 28.
Rech. 150, 189, 191.

2) *Rech* 150 n. I.

მცა უფრო სპარსულსა დასსლოებული 1). დგომს ალექსანდრე გუმბოლტის მიწერის 24 სექტ. 1839 წიგნში ამტკიცებს, რომ ოსური ენა არის მიღო-სპარსულის ენის შტო და ევროპიელს ენებში უფრო ასლოა ლათინურთან, ლითონურთან, ლიკურთან და გურულთან. ამ ტომთ შუა-მდგომელობით შაერთებულნი არიან ერთი მოსოქსთან გერმანიული და სლავიანური ენები 2). ჭეხტაუზენის შენიშებით, დაწინარებული ოსის საუბარი, რომელიც სხვა კავკასიელთ მოსაუბრობას ვრ მიემსგავსებ, თვით სიტყვის წარმოთქმის ტონი და სმა მოგვარებენ ნემეტურს ენას, სასკლდობრ ჩრდილო-ნემეტურს, ასე რომ ცოტა მოსოქსთან თქვენ ფიქრობთ, რომ ქვემო-საქსონურის გლეხის ღაპარაკი მოგვსმით და მოლოდ სიშორის უამო არ გესმით სიტყვები 3). ჭეხტაუზენი ფიქრობს, რომ ოსები უნდა მომდინარეობდნენ იმ გოთებთან და გერმანიელთან, რომელნიც შემდეგ დაძლევისა ჭუნებთან კავკასიის შიგნში შესინულანო 4).

ზოაკებს თუ არა ქართლის ცხოვრებას თავისს თქმულებას საზარებზე და ღსებზე, ის შემდეგ კვიამობს ქართველების დამოკიდებულებას სპარსეთთან შქველეს დროებში. ეს ადგილი ქართლის-ცხოვრებისა დიად შესანიშნავია, შესანიშნავია ისტორიულის სინამდვილითა და არა, არამედ განსაკუთრებითის თვისებით. როდესაც თქვენ ამ ადგილს კითხულობთ, თქვენ ცხადად გძნობთ, რა გავლენა ჭქონის ქართლის-ცხოვრებაზე სპარსეთის ძველს მწერლებს, ან რა გვარად გავრცელებულა ჩქ სხვა და სხვა სპარსული ზეპირ-სიტყვიერი გარდამოცემის, სხვა და სხვა ამაო-წმუნება, ჩვეულება და ყოფა-ცხოვრება, რო-

1) *Барона Гекстлаузена Закавказский край. СПб. 1857 г. т. II, стр. 113.*

2) *Тамъ же, стр. 124.*

3) *Тамъ же, стр. 115.*

4) *Тамъ же, стр. 117.*

მელიც ჩვენს ტომს სამუდამოდ შეუთვისებია. საჭიროდ ვხადით შეკ-
დგეთ აქ. ქართლის-ცხოვრება იწყობს თავისს თქმულებას სპარსეთის გა-
ლენაზე აფრიდონ-გმირის ისტორიით...» მიერიდგან განძლიერდეს — გა-
ძლიერდეს სიტყვა სიტყვით — სპარსნი, შინა ადმოსავლითგან, ნათესავნი
ნებროთისნი და გამოუჩნდა ნათესავთა შორის ნებროთისთა კაცი
ერთი გმირი, აფრიდონ, რომელმან შეკრაო ჟაჭვითა ბეკრასთ, გვი-
ლთა უფალიო და დაბა მთასა ზედა, რომელ არს კაცთ შეუკალიო».
ესე ვითარი წერილ არს ცხოვრებასა სპარსთასა. აფრიდონ ეუფლა
ყოველსა ქვეყანასა სპარსთასა, ხოლო რომელთამე ქვეყანათა შეკრანსა
ერისთავნი, ხელადნი მისნი და რომელთამე ქვეყანა მოსარკვე ჰყო. ამან
წარმოგზავნა ერისთავი თვისი, სპითა დიდითა, რომელსა ერქვა არ-
დამ, შვილი ნებროთის ნათესავთა. მოვიდა ქართლად და შემუსრა ყო-
ველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი და მოხრნა ყოველნი რაოდენნი
საზარნი ჰოვნისა ქართლსა შინა. ამან არდამ ერისთავმან აღაშენა ქა-
ლაქი ზღვის-კარს და უწოდა სახელი დარუბანდი, რომელი ითარგმ-
ნებოს «დასმა კარი», და მანვე მოხლუდა მცხეთა ქალაქი ქვით-კირით.
და აქამოდე არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვით-კირისა. ამის გამო-
დაისწავლეს ქვით-კირი: ამანვე არდამ მოჭვიდა კირით ზღუდე ციხესა
არმაზისასა და აქათ მტკვრამდის და წარმოხლუდა ცხიერი არმაზისი;
ვიდრე მტკვრამდე. და ერისთავობდა აგადონ მრავალთა წელთა. ხო-
ლო რადეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქვეყანა სამთა ძეთა მისთა, მა-
შინ რომელსადაც ძესა მისცა სახლად სპარსეთი, მასვე სუდა წილად
ქართლი, რომელსა სახლად ერქვა იარედ. ხოლო შემდგომად არდამ
ერისთავისა გარდაიცვალეს დერისთავნი, მიერიდგან უცალო იქნეს ძე-
ნი აფრიდონისნი, რადეთუ იწვეს ბრძოლად ურთიერთარს და მოკლეს
ერთა მათა იარედ მმა მათი. მამინ ჰოვეს ყაძი მარჯვე ქართლონიან-
თა... ბერძენთასა 1). ხოლო ერის წყლის ქვემოთ დარჩათ ბერ-

1) აქ ქართლის-ცხოვრების ბეკრს დედნებში რამდენიმე ფრაზა
აკლია. მხოლოდ ეს ფრაზები იპოვება იმ დედანში, რომელიც კეუ-

ქნათა. რამეთუ შევიდრთა მის ადგილისათა ესრესსეს ოგსთა, გარდა
 მოიყვანეს ოსნი და ჳმკეს ერის-თავი სჳარსთა ველსა გარე და კნი-
 სობად და მოკლეს იგი და რომელ ჳმკეს სჳარსი, ყოველი მოსწუვი-
 დეს ოგსთა და ქართველთა და განათავისუფლეს ქართველნი. ხოლო
 რანი და ჳკრეთი დარჩნ სჳარსთა. და შემდგომად ამისსა მრავალთა
 წელიწადთა, კვლად განძლიერდეს სჳარსნი და 'ჯანიდინს ძე სჳარსთა,
 რომელსა ურქვა ჳკვაზოს. იყო კაცი გინმე მას უამსა ლეკეთს, შგრძ-
 ნობელი, ნათესავი ჴანიხიზსი და მან გრძიებითა თვისითა დასბრძო
 ჳკვაზოს მეფე და სჳა მისი, და ვურ შევიდა ლეკეთს: უკმოიქცა და
 მძინდა განუხატლდათ თვალები. ამან ჳკვაზოს მეფემ კვლად მოსარგ-
 ნე ჳკენს ქართველნი და წარვიდა.

და შემდგომად ამისა რაოდენთამე წელიწადთა, უცალო იქ-
 მნა ჳკვაზოს მეფე სჳარსთა, რამეთუ იყო ბრძოლას თურქთა. ზო-
 ვეს უამი მარჯვე სომქესთა და ქართველთა და განუდგეს სჳარ-
 სთა და განამარგეს ციხენი და ქალაქნი მათნი, და შეი
 ერთნეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსთანნი. შემდგომად ამისსა რაო-
 დენმე წელიწადთა გამოგზავნა ჳკვაზოს, სჳარსთა მეფემან, ძე მისი,
 რომელსა ურქვა ფარშორატ, სპითა დიდითა, სომქესთა და ქართველ-
 თა და ყოველთა თარგამოსიანთა სედა. ხოლო შეკრბეს ესე ყო-
 ვენლი თარგამოსიანნი, მიეკებეს და ეწყენეს არდახადაგანს, სელეს და
 იოატეს ფარშორატ, და მოსპეს სჳა მისი. შემდგომად ამისსა მცო-
 რედთა წელიწადთა კვლად მოგზავნა ამანვე ჳკვაზოს ძის-წული მახი,
 ძე შიომბეღლიურისა, რომელი მოიკლას თურქეთს, ვითარცა წერილ-

თისი რუმიანტოვის მუზეუმს. აი რა სწერია აქ: და შეეწიეს ბერძენთა
 ცა და მოკლეს ერისთავი სჳარსთა და ყოველი მხედრობა მათი გარ-
 დაწვიტეს, და განათავისუფლდა სჳარსთაგან საქართველო, და აქვ-
 დათ მძართველად მამასხლისნი თვისნი. და იყოფოდეს შეერთებით
 ყოველსა განსრავსას და საქმეს შინა. ამან შიხა განუდეს რაოდენთამე
 უამთა და გადადინა... (ქართლ-ცხორ. გვერ. 24 მენიჳან.)

აზს წიგნთა სპარსთა. ცხოვრებისას, არა ყოველი მართალი, არამედ უმრავლესი ტუფილი. წარუძარბათ ესე მე შიომისა, მასკელით ქაისოხრო. ზურა წინაღუდგენს მას სომეხნი და ქართველნი, რამეთუ დიდი იყო ძალი მისი. მოკლულ ყოველი სომხითი და ქართლი, მოტყუენა ყოველივე და იავრ ყენა ყოველნი ცისენი და ქალაქნი, და დაუტყენა ერისთავნი და აღაშენა ადარბადაგანს სასლი საღოცავი სჯულისა მათისა და წარვიდა.»

«და შემდგომად ამისსა, რადენთაჲსე წელნიწადთა, უცალო იქმნა ქაისოხრო და იწყო ბძოლა თურქთა, ეკუბდა სისლსა მამისა მათისასა. და იპოეს ყაში სომეხთა და ქართველთა, განუდგეს სპარსთა, და მოხრეს ერისთავნი სპარსთანი და განთავისუფლდენ. მსვე ყაშისა მოვიდეს თურქნი; ოტუბულნი მისვე ქაისოხროსაგან. გამოკლეს ზღვა გურგანხისი, აღმოეყეს მტკვარსა და მოვიდეს მცხეთას, სასლი ოცდა რვა 1), და ესრასნეს მამა-სასლისსა მცხეთისასა, აღუთქვეს შეწვენა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასასლისმან მცხეთელმან აუწვა ქართველთა. ინებეს დამეგობრება მათი თურქთა, რამეთუ აქენდა-შიში სპარსთა, და შემწეობისათვის დამეგობრეს თურქნი იგი გამოხსულნი და განიყვანეს ყოველთა ქალაქთა შინა.»

«ხოლო უმრავლესი მათგანი მოვიდეს და ზოკს ადგილი ერთი, მცხეთას დასავლეთ გერძო, კლდეთა შორის გამოკვეთილი, ღრმა და მოთხროკეს ადგილი იგი მცხეთელის მამა-სასლისისაგან. მისცა და აღაშენეს იგი, მოზღუდეს მტკიცედ, და ეწოდა მას ადგილსა სარკინე და იყოს ესე თურქნი და ქართველნი ნების-მყოფელ ერთმან-

1) ვასილტის სტუკით 2800 სასლი; რუმიანცოვის დედნის სიტყვით კი 28000 (*Hist. de la Géor. t. I, p. 30, note 2*). «სომხური ქრონიკა», რომელიც, როგორც ჰეკელი მოკისხეუბთ, მე XIII საუკ. ადრე ქართლის-ცხოვრებიდან არის გამოწერილი, ქართლის-ცხოვრების თანხმად ოც და რვა სასლს უჩვენებს. *Chronique Arménienne. Addit. 2, 'Eclairc. à 'Hist. de la Géor. p. 6)*.

ერთისა, შოკლადეს მონკლასა სპარსთასა, და ამგვრებდეს ცისეთა და ქალქთა. მას უახსა შინა სდაც ვინ მოვიდის, ოტუბულნი სპარსეთით, გინა ასურეთით, გინა ხაზარეთით, ყოველივე დაიპეგობრიან ქართულთა, შემწეობისთვის სპარსთა ზედა 1).»

ამ ცნობების წყაროდ ქართლის-ცხოვრებას, როგორც თვით ის იტყვის, სპარსეთის ისტორია ჭქონია. ჩვენის აზრით, აქედამ ბირ-და-პირ უსრებელია ქართლის-ცხოვრებას და არა მეორე—მქამს სელიდამ, რადგანაც სპარსეთი თავისი გავლენით საქართველათს ძველადვე დიდ დასდოვებულ იყოფილა. — ეს წყარო უნდა იყოს თვით ის წყარო, საილამც მე XI სუჟ. ქრისტეს შემდეგ სპარსეთის შოკლად ფერდუხის შეუდგენია ევროპელთ მეცნიერთაგან დიდად ცნობილი ისტორია სპარსეთის მეფეების ასუ შაჰ-ნამე. შაჰ-ნამე და ქართლის-ცხოვრება იმდენად თანახმად გვიამბობენ ძველ სპარსულს გარდამოცემას, რომ შეუძლებელია არ იფიქროთ, ორივეს ერთი და იგივე წყარო უნდა ჭქონდესო. ეს უჯანსაღელი არის, თუ შემცდარნი არა ვართ, მაღკლამის სპარსეთის ისტორიაში მოხსენებული წიგნი დაბსტანი. დაბსტანს თავისი მხრით სულამძღვანელად ჭქონია ძველი ფეჰლეჟური მსუსკრიბტი და ზეპირსიტყვიერნი გარდამოცემანი, რომელნიც დაბსტანის ავტორისთვის უამბნით ზორასატრსეწინა-საწმუნოების აღმსარებელთ. ამ წიგნის ისტორიულს ნაწილს შედგენენ ზღაპრული ამბები წარღვნის წინა-დროებზე. დაბსტანი სპარსეთის ისტორიას ინდოეთის ისტორიას უკავშირებს 2). აქ სპარსეთის გამოსატყუებაში ღირს-შესანიშნავია როგორათაც ზნეობა და ყოფა-ცხოვრება სპარსეთისა, ავრეთვე იმისი სარწმუნოებრივი წეს-დებულება ზორასატრის წინადა, რომელიც ერთი და იგივე თურქე იყო სპარსეთში და ინდოეთ-

1) ქართლ-ცხოვ. გვერ. 23—25.

2) *Histoire de la Perse par Malcolm*, 1821, t. I, p. 267—269.

ში: როგორათაც იქ, აგრეთვე აქ სორცის სმარება სსკმელად აკრძალული ყოფილა 1). შორხასტრი ცხოვრობდა მე IV საუკ. ქრისტეს წინ. იმისგან შემოღებული აღსარება იყო ტრცხლის თაყვანის-ცემა. საფუძველი ამ თაყვანისცემისა შორხასტრმა თავად პირველად დასდო იმ მსარეში, რომელსაც შემდეგ დაერქვა ადერბიდაგანი (ფეჭლეურს ენაზე *azerbajan* ღნიშნავს ტრცხლის სახლს). აქ იყო განთქმული ტრცხლის თაყვანის-საცემი ტაძარი, რომელიც სასკლ აწოდებოდა ადერგოშასხად. აქედამ მეფის ჭისტასხის შემწეობით იმან ის მთელს სპარსეთში გავრცელა 2). აქედამვე ცდილობდნენ შემდეგ იმის გავრცელებას თვით სომხეთში და საქართველოში. — დაბისტანი ასფანდელის კაცობრიობის წინა პარად ჭხადის მღ-საზს, ეგვიპტელების ბელს, ინდოელების ბაღისს, რომელიც თავისის სასჯლობით პირველის ციკლის აღსასრულს გადაწინა და იმისს მრავალ-რიცხვს შთამომავლობას ადგილსადგომად მღვიმეები და კლდეები ჭქონია 3). ბევრით ქრისტეს შობაზე ადრე, სასკლდობრ დაბისტანის თქმით 800 წელს, სსკების აზრით კი 1890 წელს, სპარსეთის მეფეს ჯემშიდს, ფეშ-დადიანის დინასტიიდან, პირველად დაუწვია სპარსეთის მცხოვრებნი ოთს კლასსად: პირველი ყოფილა კეთილამორწუნენი და სარწმუნოების მამოყლნი, რომელთაც ვლად სდებიათ სჯულის მცნება ერისადმი; მეორე ყოფილა მწერალნი: ესენი თურმე შადგენდნენ სასკლმწიფო აქტებს და სასკლმწიფო აჩგარბს; მესამე კლასსად უჩეკებენ მსედრებს, მეოთხედ-ვაჭრებს და მუშა-საღსს 4). ეს წესი ჯემშიდს, გამოუტანია ინდოეთიადმ 5).

1) *Ibid.* p. 273, 282—283.

2) *Hist. de la Perse*, I, p. 83—85. — *Mém. sur l'Arm.* II. p. 192 n. A.

3) *Ibid.* p. 12—14.

4) *Ibid.* p. 24—25.

5) *Ibid.* p. 270.

ქართლის-ცხოვრებაში მოხსენიებული აფრიდონ გმირი, რომელსაც «გველთ უფალი ბეგრასფ ჯაჭვით შეუერთებს და მთაზე დაუბამს», სპარსეთის გარდამოცემის თქმით, ყოფილა ჯემშიდის შვილი ფერიდუნის ხოლო გველთ უფალი ყოფილა ზოჭაქა, სასულ-წოდებული აგრეთვე აჯექაქად, ესე იგი დრაკონად 1), ჩვენებურად ვთქვათ გველა-შაზად. იმ მთას, სადაც ეს შემკვალული თურმე იყო, სასულ-სდებენ იალბუსად, რომელიც თექვანის მასლობლად მდებარებდა 2). ჩვენი იარედი არის იარეჯი, ქე ფერიდუნისა 3). ქვეაზოს ლკეთში მგრძნობილისგან დაბრძანებული ქაი-ვაოსია ანუ ქიასკარი, რომელიც ცხოვრობდა მე VIII საუკუნე. ქრისტეს მოხვლამდე. ქაასკარ გაელაშქრა მასენდარანის დასამონაგებლად, მაგრამ სეიფიდ-დეუსა, მასენდარანის მეფის მოწვევით, ის დაბრძანდა და ქიასკარი დატყვევებული ტინეში დატუსვლებულ იქმნა 4). — სპარსეთის ისტორიის წარველ-დაწყებაში დევებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ინდოეთის ბრძანები იმათ ღმერთებად აღვიარებდნენ, სპარსებო — უკეთურ სულებად. ასინი ცხოვრობდენ ვლდეებში და მთებში 5), სასულდობრ კათას მთებში, რომელნიც დედა-მიწის შეაადგილს შადგენდნენ და სანიდამაც ქვეყანას მოაოხრებდნენ 6).

ჩვენ აქ ამისთვის მივატყვეთ ყურადღებას სპარსეთის უძველეს ისტორიას, რომ იმასი გაელენა, როგორც შემოთავ ვთქვით, არა თუ ქართლის-ცხოვრებაზე, თვით ქართველების სასიათზე და ყოფა-ცხოვრებაზე ცხადი საქმეა. ჩვენ განსაკუთრებით ეს საგანი გვსურს კარგად დავსაგნათ. ამისთვის აქ ვიდევ ორიოდ შემიხვევს ვუჩვენებთ. — ძომატებული სასულები, რომელთაც დაბისტანში და შაჰ-ნამეში ისტორ-

1) *Mém. sur l' Arm. II, p. 190. n. A u B.*

2) *Hist. de la Perse, I, p. 35.*

3) *Mém. sur l' Arm. II p. 190 n. c.*

4) *Ibid. p. 191 n. A. — Hist. de la Perse, I, p. 48 - 50.*

5) *Исм. Арм. Мouv. Xop. 256, 322.*

6) *Hist. de la Perse, I, p. 115.*

რეული მნიშვნელობა აქვთ, ესე იგი: როსტომ, მანუჩარ, ქაი ხახორა, შურაბ, ბარამ და სხ. თვით საქართველოს ძველადვე, მითვისებული აქვს და აქამომდე ინმარება უწარსინებულთ ზირთ შვილებინ აღზდა უცხო ოჯახებში ჩვეულებად იყო სპარსეთში 1). ეს ჩვეულება სომხეთში და საქართველოშიაც ყოფილა მიღებული 2). საქართველოს სამოქალაქო წეს-დგება სპარსეთიდანვე არის შემოტანილი. ქართული კასატები, როგორც იმათ სტრახონი აგვიწერს, ჯერშიდის კასტებს მოგაკავონებენ. სპასპეტი, რომელიც ფარსაოზ მეფის დრომად მერვე ერისთავად ირინესობდა, რომელიც წინაშე მეფისა მთავრობდა და ყოველთა ურისთავთა ზედა განაგებდა 3), იყო სპარსული სიპაჰბედი, გამოთარგმანებით ჩვენს ენასე მსედარბ-წინამძღომელი 4). ერთგვარი სისხლის სამართალი, რომელსაც ძველად სპარსეთში გზავულობთ, ყოფილხ ცეცხლით თავის განმართლება 5). ეს სამართალი ჩვენც მიგვიღია. ის აქ ჩვენ წინაპართ ისე შეუიგისებიათ, რომ ვასტანგ მეფეს თავისს სჯულში ჩაერთავს. ის აქ სასელ-იწოდება «მდულართანუ შანთით თავის გამართლებად» 6). ძველი საქართველოს სარწმუნოებაც სპარსულას სარწმუნოების ბეჭდით ყოფილა აღბეჭდილი: ქართლის-ცხოვრების აჰმეზი არის სპარსების ორბუსდი, «წარმომადგენელი მზისა ანუ ცეცხლასა». ჩვენ გვეოლია სპარსულნი მოგვნი, «მზის მსახურნი» 7). ზოგიერთს ჩვენს ამო-რწმუნებას აქამომდე არ დაუკარგავს თავისი სპარსული თვისება. ჩვენის დაბალი ხალხის წარმოდგე-

1) *Ibid.* p. 55.2) *Hcm. Arm. comp.* 294. *Hist. de la Géor.* I, p. 48, 84, 295.3) *Ibid.* p. 41, 42.4) *Mém. sur l' Arm.* I, p. 298. n. 1.5) *Hist. de la Perse*, I, p. 56.

6) ვასტანგის სჯული, § 37.

7) საქართ. თავი V.

ნაში დიად გავრცელებულია დეკა, რომელიც ამ სასულითოვე ისხენიება. აქ მრავალს ზღაპარს სავსეა და აქვს ელვარე თვალებიანი, მრავალ-თავებიანი გველეშაპი, დახატანის ზოგჯერ ანუ დრაკონი მთასე დაბმული. ეს ზღაპარი ჩვენს მოგვარებს სომხების ლეგენდას არტავაზსე, ქართველების თქმულებას ამირანსე. სპარსულს ზღაპრულს გარდამოცემასში არიმან ანუ არიმან იყო მაცდური სული, წინაღობი რამესდისა და ძეგვი დეგებისა. ეს ლეგენდა ჩვენში იგივეა ასლას, რაც სომხეთში უოფილა ძე V საუკ. აი რას ამბობს მოსე ქორეელი არტავაზსე: «მოხუცი დედა-განი იტყვიან, ვითომც არტავაზი რგინის ჭაჭვით შეკრული, შეისწავლული იყოს კლდის ქვაში. ვითომც ორი ძაღლი შეუსუსტებლად წლდინდინ ჭაჭვს და არტავაზი ცდილობდეს ქვაშიდამ გამოვიდეს და შეეყანას ბოლო მოუღოს, ვითომც მკვლელების კვერის დარტყმით ჭაჭვა ისევ მაგრდებოდეს. ამისთვისაც თვით ჩვენ დროს — განაკრძობს ქორეელი — მრავალი მკვდელი ამ ლეგენდის მისეგვით სცემენ კვერს სამკვდლოში, რომ არტავაზას ჭაჭვი შემავრდეს 1)». ეს ლეგენდა რსებსაც აქვთ. რსების წარმოდგენით ერთი მძიმედ შეჭაჭველი ზეობილი შემკვლელი იალბუნის კლდეში და იმის გულმეცელს სჭამს ავი ძე 2) რაკორათაც სომხური ლეგენდა არტავაზსე და ქართველების ამირანსე, აგრეთვე რსების ზღაპარი წარმოგვიდგენს ძველს ელინების თქმულებას პრომეტეოსსე, რომელიც ელლანების განოსტულობით უოფილა ძე იაფეტისა და მამა დიკვალისას და რომელიც იუპიტერს კავკასიის ქედზე მიუღრისმავს და აქ იმისთვის მიუხედა ძე იმის გულმეცელის ამოსეგვილად. ასე დაუსწავს იუპიტერს პრომეტეოსს ამისთვის, რომ იმან მისთვის ჩამოტაცნია ზევიური ცეცხლი და ადამიანებისთვის მიუცია.

1) *История Арм.* стр. 130.

2) *Дубровина история войны и владычества русских на Кавказе, 1871. СПб. т. I. стр. 326—329.*

ქართლის-ცხოვრებაში ღირს — შესანიშნავი შემთხვევა; სხვათა შორის, არის თურქების კოლხიის მოხვლა საქართველოში. ამ შემთხვევასთან აქვს დამოკიდებულება ისტორიას ორბელიანთ. გვარისას. ქართლის-ცხოვრება ორბელიანთ დასაწყისზე არის ამბობს. ამას გვიამბობს მხოლოდ სტიუარსე ორბელიანი მე XIII საუკუნეში. იმისი თქმულება ორბელიანთ მოხვლაზე საქართველოში თითქმის ეთასხმება ქართლის-ცხოვრებისაგან გარდამოცემულს ფაქტს თურქების მოხვლაზე. ორბელიანთ გვარი დიდი გამოჩენილი გვარი ყოფილა ჩვენს ისტორიაში. ის მრავალს განსცდელს გადასრინია. ის არის აწ უძველესი ვეფხვთა ქართულს გვარებსე: იმას უცხოვრია აქ თითქმის ორი-ათასი წელი; დიდი სნიერობა იმს ასლაც ეტყობა. ამისთვის ჩვენ იმასე ცნობა უნდა შევდგათ. — სტიუარსე ორბელიანი ყოფილა საქართველოს ათბაგის ტარსიჯის შვილი, დაბადებულა სომხურს სარწმუნოებაში მე XIII საუკ. სასეკარს და მიცვლილა სიუნიის მიტროპოლიტად 1304 წელს. ის ყოფილა განვითარებული სომხეთის მწერალი. იმას უსახელებია თავი სსვა და სსვა გვარის მწერლობით, განსაკუთრებით სომხეთის პრინციპის სიუნიის ისტორიით, რომელიც უ. ბროსსეს გამოუცია 1864—1866 წელს, ორ წიგნად, ფრანციტულს ენაზე. ეს წიგნი შეიცავს ვრცლად და სუნიდისისად შედგეხილს დაწერას სიუნიის ანუ სომხეთის გეოგრაფიისას, ისტორიისას და სარწმუნოებისას. ჩვენის უურადლებს ღირსია ამ წიგნში უფრო ორბელიანთ სასლის ისტორია, რომელშიაც სტიუარსე წარმოგვიდგენს ადგილ-ადგილ შემოკლებით, ადგილ-ადგილ დაწერილებით საქართველოს ცხოვრებას. ეს ნაწილი შეიცავს: სიუნიის ისტორიაში 63 გვერდს 1) და სენ-მარტენის *Memoires*-ში სომხურის ტექსტით, 118 გვერდს 2).

1) *Histoire de la Siounie*, t. I, p. 209 - 272.

2) *Mém. sur. l' Arm.* II, p: 57 - 175.

აქ სტეფანე ჯერ მოკლედ გვიამბობს, ქართლის-ცხოვრების თანახმად, საქართველოს პირველ-დასაწყისს და შემდეგ სპარსეთის მეფის ქაიხოსროს დროდამ იწუბს ორბელანთ შთამომავლობას.

ამ დროს, იტყვის სტეფანე, ასტუდა დიდი განსეთქალება და საშიშარი ბრძოლა ჯენასტანეს (ჩინეთის). სამეფოში, რომელიც მდებარებს სალანდრების ქვეყნის აღმოსავლეთად, სასარებისა და ჭუნების საზღვრად, ვიდრე ეპაუსის შთამდე. როდესაც მეფე ჯენბაკურ მიცვლილა, სამეფო სასლის შვილებს დაუწყევით ურთი-ერთი ბრძოლა; ვინც იმათში ძლეულს, ისინი ღატოლად ქმნილან. იმათი წინამძღოელი ყოფილა ასოვანი და გამბედავი, ძლიერი და ნიჭიერი. ყმაწვილი კაცი. იმას შემოუკრებია თავისი მეგობრები და თავისი სპა, მოუტყვიან სამეფო საუნჯე, შემდეგ ყველანი ამხედრებულან და მსწრაფლ განუგლიათ მრავალი ქვეყანა. იმათ ისეთი ზარ-დამცემი შესედულობა ჰქონიათ, რომ ვერავის გაუბედნია წინააღმდეგობა. იმათ გაუგლიათ დარდალის-კარი, ისინი უშიშრად შესულან ქართლში და გამოსცხადებინ მცხეთის ტანუტარს (ჩვენებურად მამა-სასლისს). ტანუტარი ყოფილა დიდ მწუსარებაში ქვეყნის შევიწროების გამო სპარსთაგან. იმათ ასე უთქვამთ ტანუტარისთვის და უმთავრების ჭირებისთვის: ჩვენ ვართ ჩინეთის სამეფო სასლის შვილი; ჩვენ მოჰქოცრდით ჩვენს ძმებს და აქ ამ განძრავით მოკვდით, რომ თქვენის ქვეყნის სიმაგრეს შეგეფადნეთ. ჩვენ მოგვისიდა აქ თქვენ სანუგეშოდ თქვენის უბედურების შემრალბელმა თქვენმა ღმერთებმა. ჩვენ გვსურს ან დავრჩეთ სპარსეთის სამოფლობელოში, ან მივმართოთ საბუჭმენტის მეფეს. თუ თქვენთვის საამო იქონს, მოგვიღეთ და დაგვინიშნეთ თავის-საფარი ადგილი. ჩვენ დაკვივდებით აქ და თქვენ თქვენის ტირანებისაგან განგათავისუფლებთ. თუ არა ჩვენ შეკუდგებით ჩვენს გზას და ღმერთი ჩვენი იქნება შემწე ჩვენი. მნახელნი იმათის გამბედაობისა და ასოვანებისა უმთავრესნი ტანუტარნი დიდ კმა-ყოფილნი დარჩნენ; იმათ ასალ-მოსულთ შემზადეს ვრცელი ნადამი და დიდი ზატოვი მიაგეს. ნიშნად განსაკუ-

თრებიტის მეტობობისა იმით დაუმევიდრეს სადგომად და სატკეადა ქართლსისაგან აშენებული შეუვალი ცინე ორბეთი; მისცეს აგრეთვე საშვილი-შვილად მრავალი თემი, დიდ-ძალი სოფლები და სიმბგრეები. დაკმაყოფილებულნი ისინი დაქმარნენ ორბეთში და ამ ცინის გამო შემდეგ სასელ-იწოდენ ორბუქებად, ესე იგი ორბეთთ-ცისებად, რად-განაც ქართველებში ჩვეულებად არის, რომ აქ კეთილ-შობილნი. ირქ-მევენ იმ ადგილების სასელს, სადაც ისინი ცსოვრობენ... ეს გვარისა სლს იწოდება ორბულქად, ძველად კი იწოდებოდა ჟენეუქად, ესე იგი ჟენასტიქად ანუ ჩინელებად».

ვიდრე ეს ასე იყო, ორბულიანთ შემოიერთეს ქართველთ სას-ლი, შემოიკრიბეს სპები, დაესხნენ საქართველოს შემჭირველთ, იოტნეს იგინი, განდევნეს მტერნი მათნი, სპარსნი, და აღადგინეს აქ მშვიდობა. შემდეგში იმათ მიენიჭათ საქართველოს სასლის სპარსიელობა და მხედართ უფროსობა. ზირველმა საქართველოს მეფემ ფარნაოზმა უფ-რო დააჯილდოვა იგინი, ასე რომ მთელს მხარეში არავინ იყო იმათი ტოლი, გარდა მეფისა.

ყოველივე ეს ცნობა — განაგრძნობს სტეფანე — თუძცა ჩვენ კბო-ვეთ ქართულს მატანეში, მაგრამ არეკით, ამისთვის რომ გიორგი მეფის შურის-ძიებას აღმოჰსოცა ორბულიანთ გვარი საქართველოში და მოს-პო თვით იმათი სასელი ისტორიაში, ყველს წერილებში და კვლესი-ებში ჩვენ მოვიძიეთ და მსოფლად ეს მცირე-რამე მოვიპოვეთ. ჩვენ დავეკითხეთ მტოდნე პირთ, აქა-იქ გაბნეულს წერილებს, რომელნიც კი უბედურებას გადაურჩნენ და აგრეთვე გვარის გარდამოცემას. რად-განაც სინამდვილე ძველის თქმულებისა ორბულიანთ ნათესავის მხნე-ბაზე და იმათს დიდს მოღვაწეობაზე შესასებ მთელის საქართველოს სასლისა გარყვნილი ყოფილა ქართულს მატანეში, რომელსაც ქართ-ლის-ცსოვრებად უწოდებენ, ამისთვის ჩვენ უმჯველი ამბავი ვერა ვცა-ნით. ჩვენ ვწერთ როგორც ვფიქრობთ. ჩვენ აქ საქმის გარჯობება ისე

შამოგვაქვს, როგორც ამოგვეკითხავს სომხურს წერილებში და ომბელი-
ანთ გვარის ამოწვევტას ისე წარმოვადგინოთ, როგორც ნასამობის
მხიტარ ანელის უცხო ისტორიაში 1).»

სტეფანეს თქმულება აქ ჩვენ განგებ გამოვწერეთ სიტყვა —
სიტყვი: როგორათაც ეს გამოხაწერი, აგრეთვე ძიეული სიუნის ის-
ტორია ცხადად ჰმოწმობენ ამას წინად ჩვენგან წარმითქმულს აზრს
ქართლის-ცხოვრებაზე. ეს თქმულება ეკუთნის მე XIII საუკუნეს. რომ
სტეფანე ცხოვრობდა მე XIII საუკ., რომ ის არის ავტორი «სიუნის
ისტორიისა», რომ ამ ისტორიას შეუცვლელად მოუღწევია ჩვენამდე.
ამაზე უკვირ არც არავის ჰქონია, არც არავის აქვს... ჩვენს წელთაღ-
წერას, სტეფანეს სიტყვი, იმის დროსვე, მაშა-სადამე უწინაც, ქარ-
თლის-ცხოვრება ჰქმეკია. ქართლის-ცხოვრება გავრცელებულიც ყო-
ფილა: ამას გვიტყვიან როგორათაც სტეფანეს ნასამობის შედარე-
ზა ქართლის-ცხოვრების ნასამობთან, აგრეთვე სომხური ქრანიკა,
ანუ უკედ ვთქვათ, ქართული ისტორია, სომხურს ენაზე, რომლისავე
ერთი დედანი, გადაწერილი 1279—1311 წელს, აგადემიკს ბროსესს
უზოგინა ემბიანინის ბიბლიოთეკაში, უთარგმნია ფრანცისკულად და
მთლად ჩუერთავს თავისს წიგნში: *Additions et 'Eclaircissements*
à l'Histoire de la Géor. p. 1—61 2). ეს ქრანიკა თავიდან დაწოილი

1) *Hist. de la Siounie, I, p. 209—212. Mém. sur l'Arm., II, p. 57—65.* მხიტარი ცხოვრობდა მე XII საუკ. ამას დაწეროს თსზულება სომხეთზე, საქართველოზე და სპარსეთზე, რომელიც საუბედოდ დაკარგულა და მხოლოდ ზოგიერთს ამ თსზულებს ადგილს ჩვენამდე მოუღწევია მე XIV საუკ. მწერლის გარდახნის ისტორიაში. (*Hist. de la S. I, 212 n. 2. Mém. sur l'Arm. I, 201 n. 25.*)

2) *Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848. S.-Petersb. 1849. 3 rapp. p. 62.*

ვიდრე დავით-აღმაშენებელის სიკვდილამდე, რომლითაც ის თავდება, გამაწყრალია, თუმცა შემოკლებით, ქართლის-ცხოვრებინა დასმ. — სტეფანეს წიგნში მრავალი ფაქტია დიდი ძვირფასი: ის შინაურს ქართულს ცხოვრებასაც შეესება და ძამატკულს ფაქტებში თვით ქართლის-ცხოვრებას ეთანხმება. სტეფანეს მე — XII და — მე — XIII საუკუნის საქართველოს აღწერიდამ სხანს, რომ ქართველებს თავისი არსიკები ჭქონათ: ისინი იწოდებიან: სან სამეფო არსიკებად 1), სან სამდინო არსიკებად და დავთრებად, სადაც სსვა და სსვა გვარები და მონასტრები ჩაწერილნი ყოფილან 2). სხანს აგრეთვე, რომ იმ დროებში და ადრეც ყოფილა მეფეთაგან ბოძება სამსახურის ვილდოდ მამულებისა, ესე იგი დანსალბულის სოფლებისა და ციხეებისა კედო-პირთათვის საშვილი-შვილოდ 3), და მონასტრებისათვის 4), გუჯრებით და სიგელებით, რომელნიც მეფეების ბეჭდებით ყოფილან შემოწმებულნი 5). მამინაც ჭქონათ დიდებულთ, ანუ თავად-აზნაურთ 6) ციხე-სიმაგრეები 7) და გვარის სამარსი მონასტრები 8). მამინაც ჭყოლიათ თავადებს აზნაურები 9). მამინაც სასულიერო წოდება განთავსიუფლეს

1) *Hist. de la Sioun. I, 221 - 236. Mém. sur l'Arm. II, p. 95, 97, 157.*

2) *Hist. de la Sioun. I, p. 231, 238.*

3) *Ibid. p. 216, 228, 231, 238, 235. Mém. sur l'Arm. II, p. 111, 139, 147, 149.*

4) *Hist. de la Sioun. I, p. 237.*

5) *Mém. . . II, p. 79, 103, 107, 111, 137.*

6) *Hist. de la Sioun; I p. 214 et note.*

7) *Ibid p. 231*

8) *Ibid. p. 215, 233.*

9) *Mém. . . II p. 69.*

ბული ყოფილა სასასო სარკისგან 1). მშინაც თურქე იზომებოდა გარის ღირსება სასსლით, რომელიც ვრცლად არის მოსსენებული ვასტანგის სჯულში 2).

როგორათაც ჩვენ ვნახეთ, ორბელისების შთამომავლობა, სტეფანეს თქმით, ჩინეთიდან მომდინარებს. ეს აზრი მიღებული თურქე ყოფილა საქართველოში 3). თვით სენ-მარტენი ამ აზრს აზის: მას ამტკიცებს ის თავისს მშენიერს განხილვაში: *Dissertation sur l'origine de la famille des Orpeliens et des plusieurs autres colonies chinoises établies en Arménie et en Géorgie*, რომელიც იმას ჩაურთავს თავისს *Mémoires*-ში t. II, p. 15 — 55. ქართლის-ცხოვრება ორბელისთ შთამომავლობაზე, როგორც ეს კიდევ ვთქვით, არას ამბობს. ის მოისსენებს მსოფლოდ თურქების მოსვლას საქართველოში, სადაც იმათ ის ამკვიდრებს. სარკისეთში. ამ საგანზე აი რასა სწერს უ. ბროსე. ჩვენ იმისი აზრი უფრო საფუძვლიანად მიგვჩინას, ვიდრე სენ-მარტენის აზრი. «ორბელისები არიან მოსულნი იმ მხარეიდან, რომელსაც უწოდებენ სამსები ჯენსტანად, სპარსები ჩინად ანუ ჩინსტანად, არაბნი სინად, სირიელნი ცინესტანად, ევროპიელნი *Chine*-ად. აქ იგულისხმება ნამდვილი ჩინეთი კი არა, არამედ ერთი იმ მსარკეთაგანნი, რომელნიც დასავლეთად მდებარებენ, ესე იგი თურქისტანი, თურსისტანი და ტრანს-ოქსანი, ჩინეთის ქვეშე-ვრდომნი და ამისგამო ჩინეთად უწოდებულნი. სამსის მწერალნი, რომელთაც უფრო სუსტი ცნობა ჰქონათ, ვიდრე მუსულმანის მწერლებს, ზემოაზრის ისტორიაზე, ჯენის ანუ ჩინეთის სასელ-წოდებას ავრცლებენ თვით საზარეთამდე, რომელიც მდებარება მდინარე—ურალის სამხრეთად».

1) *Ibid.* . . p. 139.

2) *Hist. de la Sioun. I p. 231.*

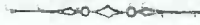
3) *Mém. . II, p. 91. Hist. de la Sioun. I, p. 215.*

როდის მოსულან საქართველოში თურქის თავადნი, რო-
 მელნიც შემდეგ ორბელიანებად ანუ ჯამბაგურ-ორბელიანებად წო-
 დებულან, ამაზე სწორე ცნობას ვერც ერთს ისტორიაში ვერ
 ვპოვებთ. ეს-გია ნამდვილ გამოკვლეული, რომ მაძიებლები
 მოსულან სომხეთში მე III საუკუნის ნასეკარს ქრისტეს შემდეგ.
 ორბელიანებზე ქართულის წელთ-აღწერის თქმულება ისე ყრუდ
 არის მოხსენებული, რომ ეს შემთხვევა უნდა მომხდარიყო ჩვენის
 ერას პირველ საუკ. შორის და მე V ანუ მე VI საუკ. შორის
 ქრისტეს წინადა. არც რიცხვი სასლთა, არც რიცხვი გადმოსას-
 ლებულთა, არც იმათი გზა ჩვენ არ ვიცით. შეიძლება ვიფიქ-
 რეთ, რომ ორ-გვარი კვირაცია ყოფილა თურქებისა ანუ ჩინელე-
 ბისა საქართველოში: ერთი ჩრდილო-გზით, მეორე კასპიის
 ზღვით. ეს ამავე დაშთენილა მხოლოდ ზემირ-სიტყვიერს გა-
 რდამოცემაში. ისიც შესაძლებელია, რომ მე III საუკ., მამინ,
 როდესაც შინაურს აღრეულებას ჩინეთის თურქისტანისას განუ-
 დევნია მაძიებელია სპარსეთში და შემდეგ სომხეთში, ორბე-
 ლიანთ წინა-პარნი შემოსულან კასპიის ზღვით და მტკვრით ქარ-
 თველების ქვეყანაში. შემდეგ ორბელიანთ თითქმის მთელის გვა-
 რის ამოწვევტისა, 1177 წელს, თამარ დედოფლის მამის გიორგი
 მე III მეფობაში, ანუ ამ გვარის აღდგინების დროდამ, გიორგი-ლასანს მე-
 ფობაში, ორბელიანები იყოფებიან ორ შტოდ: საქართველოს ორბელიანე-
 ბად და სიუნიის ორბელიანებად. ამათში მხოლოდ ქართველთ ორბელიანე-
 ბი სასელ-იწოდებისა ჯამბაგურებისადა, ანუ უკეთ ვთქვათ, ჯენ—ბაკურიანე-
 ბად, რომლისაც პირველი მარცვალი შეადგენს სომხურის ჩინეთის სასელს.
 მეოე ნაწილი კი ამ სიტყვისა, რომლის გამოკვლევეც მე ვერ შევიძლ
 ასეა განმარტული პოთიესგან იმისს უცხო წიგნში: *Livre de*
Marco-Polo, p. 452: იმისის სიტყვით, ფაგური ტიტულაი სამს-
 რეთ—ჩინეთის მეფისა; ეს სიტყვა წარმომდგარა ბაგანიდამ (*ბორ*

რუსული); რომელიც სასკრიტულს ენაზე ჰინიშნავს უზენაესს არსებას ... ფაგურიდამ შობილას სიტყვა ბაკური და რუსული *Богородица* სხვა არა არის რა, როგორც თარგმანი ჩინურის «ცის-შვილია». ეს განმარტება, ჩემის აზრით, განაგრძნობს ბროსსე, დიად საფუძვლიანია. — აქსიონის თარგმანებზე ეს უნდა ვთქვათ, რომ ასლად იმათ უწოდებენ ფაფლანებებად, ფაფლანი-შვილებად; ეს სიტყვა წარმომდგარა თურქელის ფაფლანიდან კი არა (ფაფლანი—გეფსვია), არამედ სომხურის კაფანიდან, რომელიც ზრის ძველი სასკელი ბასკის სამეფოსია, 1).

დოქტორი ბაქრაძე

187 წ. აპრილის 30.

1) *Hist. de la Siounie*, p. 181.